Petar Korunić

JUGOSLAVENSKA/JUŽNOSLAVENSKA IDEJA
Sudbina jedne enciklopedijske studije iz 1988. godine

Autor je raspravu pod tim naslovom napisao 1988. godine za drugo izdanje Enciklopedije Jugoslavije. *Međutim, u toj enciklopediji tada nije objavljena. Nakon 20 godina, tek je sada objavljuje. U prvom dijelu ovog priloga govori o razlozima zašto je tada prekinuo suradnju u pripremi te enciklopedije i zašto je povukao tu raspravu. Nasuprot tvrdnji, koja je prevladavala u historiografiji, da su hrvatski preporoditelji zastupali "jugoslavensku nacionalnu ideju" i da je već ideologija hrvatskog preporodnog pokreta pod ilirskim imenom sadržavala "južnoslavensku nacionalnu ideju", tj. "misao o južnim Slavenima kao jednoj naciji", da su dakle težili postizanju jugoslavenske "nacionalne" i unitarne države, autor je tada zastupao gledište da su se hrvatski narodnjaci političari već za ilirskog pokreta, a napose za revolucije 1848./49. godine, posve jasno opredijelili za hrvatski nacionalni program, dakle za izgradnju moderne hrvatske nacije, da su, sukladno tome, prihvatili južnoslavensko-austrijski politički program. A to je program o preuređenju Habsburške monarhije u srednjoeuropsku konfederaciju unutar koje bi postigli ujedinjenu Hrvatsku i potpunu nacionalnu samostalnost. Na drugoj strani, Srbija je zagovarala južnoslavensko-balkanski program, koji je uskladila sa srpskim nacionalnim programom. A to su dva različita politička programa i dva različita cilja. Stoga je zaključio da u 19. stoljeća nije bilo izgleda da dođe do pomirenja tih dvaju programa i da nastane nezavisna "nacionala" država koja bi obuhvatila sve južne Slavene. Zbog tih stavova, autora su tada napali u javnosti. Nakon ovog rada, autor će objaviti kritičnu raspravu o tim složenim povijesnim pojavama.*

I. Uvod

1. Nastanak studije o jugoslavenskoj/južnoslavenskoj ideji 1988. godine

Studiju pod naslovom *Jugoslavenska/južnoslavenska ideja*,[1] koju objavljujem u II. poglavlju ovog priloga, napisao sam 1988. godine. Do sada tu studiju nisam objavio. Bila je cenzurirana. Evo kako je nastala i što se s njom dogodilo te davne godine. U proljeće 1988. godine Redakcija za zajedničke tekstove drugog izdanja *Enciklopedije Jugoslavije*, koju je tada pripremao *Jugoslavenski leksikografski zavod "Miroslav Krleža"* u Zagrebu (današnji *Leksikografski zavod Miroslav Krleža*), ponudila mi je da surađujem na pisanju nekoliko enciklopedijskih članaka iz novovjekovne hrvatske povijesti za tu enciklopediju.

---

[1] S gledišta povijesti naroda: pojam **jugoslavenski** obuhvaća narode Jugoslavije, prije i poslije njezina nastanka 1918. godine, dok pojam **južnoslavenski** obuhvaća (1) sve južne Slavene i (2) dva ili više južnoslavenska naroda, čija međusobna suradnja nužno ne upućuju na buduću Jugoslaviju. Na primjer, kada je riječ o međusobnim odnosima južnoslavenskih naroda u Habsburškoj monarhiji do 1918. godine.

Pri prvom našem susretu, u prostorijama *Leksikografskog zavoda*, dvojica urednika s kojima sam razgovarao tražili su da najprije napišem studiju o "*jugoslavenskoj ideji*".[2] To je, prema njihovu uvjerenju, trebala biti zasebna studija, jer s objašnjenjem jugoslavenske i južnoslavenske ideje u raznim drugim prilozima (o ilirskom pokretu, narodnom preporodu, o Hrvatskoj, Jugoslaviji itd.), koji su objavljeni u prvom izdanju EJ, nisu bili zadovoljni.[3] Nisam odmah pristao na to i, štoviše, nastojao sam ih uvjeriti da ni u drugom izdanju EJ ne objave studiju o jugoslavenskoj ideji i ideologiji. Evo mog objašnjenja.

Tim sam se problemima bavio više godina i relativno sam dobro poznavao kako o tome pišu historičari u tadašnjim jugoslavenskim republikama. Te smo probleme, razvoja jugoslavenske ideologije, različito istraživali i tumačili. Nije bilo moguće zadovoljiti ne samo historičare u drugim republikama, napose srpske i slovenske, nego ni sve hrvatske historičare. Različito smo tumačili nastanak i razvoj jugoslavenske ideje, primjenjivali smo različite modele i postizali različite rezultate istraživanja. Ta su istraživanja, s vremenom sve više, bila prožeta nacionalnim emocijama, a onda i različitim pretjerivanjima. Napose smo teško napuštali mnoge mitove i stereotipe o ulozi ideja i ideologija u povijesti, o sadržaju i funkciji jugoslavenske ideje i ideologije u procesu nastanka Jugoslavije (prve 1918. i druge 1945. godine), o jugoslavenskoj ideji kao tobože "hrvatskoj nacionalno-integracijskoj ideologiji",[4] o nastanku modernih nacija, o procesu izgradnje hrvatske nacije, o nastanku i razvoju zajedničke jugoslavenske države, o građanskom društvu i procesima modernizacije, o Habsburškoj monarhiji kao tzv. "tamnici naroda" itd.[5]

U svakom slučaju, jugoslavenska/južnoslavenska ideja bila je tema puna rizika i lako se moglo upasti u njezinu zamku: ta je ideja, u različitim vremenima, od njezina nastanaka dalje –od ilirskog pokreta do početka 20. stoljeća te u tzv. "staroj" i "novoj" Jugoslaviji, ali i u državama koje su nastale nakon sloma zajedničke jugoslavenske države –bila uglavnom

[2] U pripremi drugog izdanja *Enciklopedije Jugoslavije* postojalo je pet urednika: glavni urednik EJ, zamjenik glavnog urednika EJ, glavni urednik Redakcije za zajedničke tekstove, urednik struke i urednik struke centralne Redakcije. Ja sam tada surađivao s dvojicom urednika: T. Macanom i V. Viskovićem.

[3] Ti su urednici toj temi pridavali veliku važnost. Odluka da se o tome piše donesena je u Redakciji za zajedničke tekstove. Međutim, nisu imali jasnu predodžbu o tome što bi sve i kako trebalo izložiti.

[4] Usp. o tome: M. Gross, "O integraciji hrvatske nacije", te "Nacionalno-integracijske ideologije u Hrvata od kraja ilirizma do stvaranja Jugoslavije", u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*, uredila M. Gross, Zagreb 1981, str. 175-190 i 283-306 i druge radove ove autorice o jugoslavenstvu.

[5] O tome: P. Korunić, *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835-1875. godine*, Zagreb 1989; isti, *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije: Nacija i nacionalni identitet*, Slavonski Brod 2006; isti, "Hrvatski nacionalni i politički program 1848-49. godine", *Povijesni prilozi* 11, Zagreb 1992., 177-222; isti, "O podrijetlu hrvatske nacije u hrvatskoj politici u 19. stoljeću", *Povijesni prilozi* 12, Zagreb 1993., 133-228; isti, "Fenomen nacije: podrijetlo i razvoj", *Historijski zbornik*, Zagreb 2000, 49-99.

ispolitizirana tema, pod snažnim utjecajem različitih stereotipa i političkih ideologija. S tom su idejom, više negoli i s jednom drugom temom, često manipulirali mnogi pojedinci, elite, različite interesne grupe i političke stranke i neke vlade u svojim projektima: političkim, ideološkim i nastavnim/obrazovnim. Štoviše, i oni koji su je istraživali, u posve različitim vremenima i političkim i državnim sustavima, često nisu učinili, ili to nisu mogli, odmak od službene politike i ideologije. To je "druga" strana jugoslavenske/južnoslavenske ideje, to je njezina "drugotnost" o kojoj moramo, kada o tome raspravljamo, voditi računa.[6]

Smatrao sam da je, zbog svega toga, nemoguće udovoljiti svima, da je dakle o toj temi u tadašnjim uvjetima nemoguće postići konsenzus. A riječ je o enciklopediji koja treba da obuhvati sve jugoslavenske narode i da svi oni budu zadovoljni s interpretacijom njihove nacionalne povijesti. Zato sam urednike tog Zavoda savjetovao da ne objave studiju o jugoslavenskoj/južnoslavenskoj ideji, nego da prenesu razne tekstove iz prvog izdanja EJ u kojima se djelomično spominje i jugoslavenska ideja. Da prenesu te tekstove koji su, kazao sam, doista puni mitova i stereotipa, kao i nedokazanih tvrdnji, ali protiv kojeg tumačenja jugoslavenske ideologije nisu javno protestirali, jer su to objašnjenje tzv. jugoslavenstva neki autori nekritično citirali, a drugi najčešće prešućivali i posve ignorirali.[7]

Na tome smo tada ostali. No, kada smo se nakon tjedan dana ponovo sastali, ipak su uporno tražili da se prihvatim pisanja teksta o jugoslavenskoj ideji. Kazali su mi da je to preporuka centralne Redakcije za zajedničke tekstove drugog izdanja EJ, uz napomenu da jedna studija o jugoslavenskoj ideji, koju je napisao "netko" iz Beograda, nije prihvaćena. Bio sam uvjeren da je tu studiju, koju ta Redakcija nije prihvatila, pisao V. Krestić. Nakon toga pristao sam da pišem tu enciklopedijsku studiju, ali uz ove uvjete: prvo, da mi dopuste da slobodno i bez cenzure pišem tekst o tome; drugo, da mi dozvole da kritički pristupim dotadašnjem pisanju o jugoslavenstvu; treće, da smijem, prema tome, napustiti neke mitove i stereotipe vezane uz jugoslavensku ideju, kao u svemu pozitivnu pojavu, na jednoj strani, i uz demonizaciju Habsburške monarhije na drugoj strani; četvrto, uz uvjet da pratim proces formiranja hrvatskog nacionalnog programa i proces izgradnje hrvatske nacije; peto, da pratim dakle proces izgradnje modernih nacija na tom prostoru koje, po mom uvjerenju, jugoslavenska ideja nije ni poticala ni ometala, niti je u 19. stoljeću, kada se formiraju te moderne nacije, jugoslavenskim narodima, pa ni hrvatskom narodu, na prvom mjestu bilo

[6] O tome ću temeljito govoriti u raspravi o ovoj temi koja slijedi poslije ovog rada.
[7] Usp. o tome bibliografiju na kraju ove rasprave.

stvaranje "*jugoslavenske nacionalne države*", kako se o tome pisalo u mnogim tekstovima, nego prije svega izgradnja posebnih nacija i njihovih samostalnosti na svim područjima života; šesto, uz uvjet dakako da o tome pišem s gledišta razvoja hrvatskog nacionalnog i političkog programa, a time i procesa izgradnje moderne hrvatske nacije, koju u tome jugoslavenska ideologija u 19. stoljeću nije ometala, niti je to mogla.

Znano sam da je to odveć smion zahtjev. Nisam bio siguran da će ga prihvatiti. S njihove strane, čini se, bilo je vrlo riskantno da mi to dozvole. Taj sam zahtjev branio sa stajališta nepristranog istraživanja izgradnje modernog građanskog i industrijskog društva, a time i procesa nastanka pojedinih modernih nacija. A, po meni, jugoslavenstvo u tome (u procesu izgradnje modernog društva i moderne nacije) nije imalo nikakvu ulogu. Ako smo htjeli kritički pisati o jugoslavenskoj/južnoslavenskoj ideji, i ujedno o izgradnji modernih nacija u toj široj regiji, koja obuhvaća različita društva i kulture, bilo je nužno, isticao sam, riješiti se mnogih mitova i stereotipa i donijeti nove poglede. Bilo je to, u to vrijeme, smjelo i politički vrlo neoprezno. No, ja se, kao nezavisan intelektualac, politikom nikada nisam bavio, iako sam politiku i tzv. političke sustave stalno kritički promatrao i analizirao, pa sam slobodno iznosio svoja uvjerenja koja, uz ispravke nekih pojedinosti i teza, o kojima napokon možemo slobodnije i zrelije razmišljati i pisati, i danas zastupam.[8]

Nakon tjedan dana, tom sam uredništvu podnio nacrt studije o "jugoslavenskoj ideji". Uredništvu sam kazao da ću pristupiti pisanju tog teksta tek onda kada i ako pristane na moje uvjete, iznesene teze i istraživačke metode. Nakon kratkog vremena uredništvo me je pozvalo u Leksikografski zavod. Urednik, s kojim sam razgovarao, prihvatio je moje teze i moj teorijski i metodološki pristup tim problemima. Kazao je da mogu pristupiti pisanju teksta o tome. Štoviše, tada smo se dogovorili o pisanju nekoliko enciklopedijskih tekstova. Nakon toga, pristupio sam najprije pisanju studije o jugoslavenskoj ideji/ideologiji.

Opsežnu studiju pod naslovom *Jugoslavenska/južnoslavenska ideja* završio sam u dogovorenom roku. Uredništvu Leksikografskog zavoda predao sam je krajem srpnja 1988. godine. Nakon nekoliko dana pozvali su me u taj Zavod. Tada su mi dvojica urednika sugerirali da "ublažim" neke "pretjerane teze" u kojima nastojim dokazati da postoje dva različita južnoslavenska politička programa: južnoslavensko-austrijski i južnoslavensko-

[8] Bio je to, lako je uvidjeti, odlučniji pristup tom problemu. Ni danas međutim nisam siguran je li urednik T. Macan, s kojim sam najviše surađivao, bio svjestan koliku mi tada slobodu daje ili je to radio namjerno. No, činjenica je da se on s mojim pristupom i tezama složio, ali mi je više puta isticao da nije siguran u to hoće li se s time složiti i drugi urednici, članovi Partije koji su po toj "funkciji" bili iznad njega i kontrolirali ga.

balkanski program. Nisu se suprotstavili mojim koncepcijama, ali su mislili da bi te tvrdnje mogle izazvati reakcije u drugim republikama i vjerojatno bismo imali problema. Prihvatio sam njihove sugestije, te sam za kratko vrijeme izvršio neke manje izmjene teksta.

Tako prerađenu studiju pod istim naslovom predao sam početkom rujna 1988. godine. Prema dogovoru, trebalo je najprije da svi urednici Redakcije za zajedničke tekstove EJ u svim republikama dobiju taj rukopis, da odrede recenzente i, nakon što dobijemo njihove recenzije, da me uredništvo iz Zagreba pozove na razgovor o daljnjoj sudbini odnosno doradi studije o jugoslavenskoj/južnoslavenskoj ideji. Nužno je dakle imati na umu da je to bila, prema dogovoru s urednicima Redakcije, tek *radnja verzija* te enciklopedijske studije koju je, nužno je ponoviti, nakon konkretnih sugestija i primjedaba recenzenata iz svih tadašnjih jugoslavenskih republika, trebalo dorađivati, dopuniti, mijenjati ili kratiti.

Međutim, dogodilo se nešto posve neočekivano i neobično. Taj je rukopis odmah uzbudio neke zaposlenike i urednike (članove Partije) u tom Leksikografskom zavodu. Tu su moju studiju fotokopirali u više primjeraka i dali je na čitanje mnogima, u tom Zavodu i izvan njega, koji nisu bili određeni da daju recenziju za taj rad, niti su bili stručni za to: tu su enciklopedijsku studiju dali na čitanje/provjeru prije svega članovima Partije. Umjesto da se taj rukopis o jugoslavenskoj/južnoslavenskoj ideji uputi urednicima iz Redakcije za zajedničke tekstove EJ u svim republikama, koji bi odredili recenzente, kako se to tada radilo, taj su moj rad poslali, izvan Zagreba i Hrvatske, samo generalu Fabijanu Trgi, direktoru Vojno-istorijskog instituta u Beogradu, koji se uglavnom bavio poviješću Drugog svjetskog rata 1941.–1945. godine; on se međutim vrlo odlučno suprotstavio da se ta moja studija o jugoslavenskoj/južnoslavenskoj ideji objavi u *Enciklopedije Jugoslavije*.[9]

Uz njegovu "preporuku", iz Beograda je uskoro stigao odgovor: u jednoj nepotpisanoj i nestručnoj recenziji traži se da taj tekst o jugoslavenskoj/južnoslavenskoj ideji ne smije objaviti u EJ, jer taj rad "ruši uvjerenje" o nastanku Jugoslavije kao "nacionalne države", napose uvriježeno uvjerenje o nastanku AVNOJ-ske Jugoslavije.[10] Nakon toga, Redakcija za zajedničke tekstove EJ, odnosno neki urednici (članovi Partije) te Redakcije iz Zagreba,

[9] Iako znam koji su zaposlenici i urednici u tom Zavodu tada to uradili, ipak ih ovdje neću navesti. Jedni su već umrli, dok su drugi, nakon 1991./92. i kasnije, posve promijenili svoja uvjerenja. Neki su mi se čak kasnije i ispričali i pokušali krivnju prebaciti na "drugoga". No, činjenica je da su to uradili članovi Partije, koji su ujedno bili i članovi/urednici Redakcije za zajedničke tekstove drugog izdanja EJ.

[10] Prema dogovoru s urednicima Leksikografskog zavoda, ja sam tu raspravu o jugoslavenskoj ideji trebao prikazati od njezina početka do 1918. godine, s uvodom o razvoju međusobnih odnosa južnoslavenskih naroda u ranijim stoljećima. Razumije se da se do 1918. godine ne može naslutiti AVNOJ-ska Jugoslavija.

a da mene uopće nisu obavijestili, niti sam išta o svemu tome znao, na svojoj sjednici od 12. listopada 1988. godine, u prostorijama Leksikografskog zavoda, u prisutnosti nekoliko novinara (iz *Vjesnika* i *Večernjeg lista*) grubo su osudili i nestručno ocijenili (s gledišta političkih insinuacija i partijskih osuda) moju studiju o jugoslavenskoj i južnoslavenskoj ideji, iznoseći pritom više neargumentiranih tvrdnji. S tom studijom, prema političkom naputku koji su dobili iz Beograda, ja rušim "dokazane teze" o nastanku Jugoslavije kao "nacionalne države", a napose rušim dokaze o genezi nastanka AVNOJ-ske Jugoslavije i zato je treba odbaciti kao neznanstvenu. Novinari su tako intonirane nestručne obavijesti, koje su iznesene na toj sjednici Redakcije, poslušno prenijeli u neka javna glasila (u *Vjesniku*, *Večernjem listu* i na radiju 13. listopada 1988. godine).[11]

Bila je to cenzura i vrlo jasna opomena jednog sustava Partije. O tome nema spora. Naime, da su ti urednici (članovi Partije) kanili moju studiju samo odbiti i ne objaviti je u drugom izdanju *Enciklopedije Jugoslavije*, bili bi to učinili bez tako grubog napada na mene u javnosti, jer autora prve studije o jugoslavenskoj ideji, koju su odbili, nisu javno napali, kao što nisu u javnosti izvršili napad ni na jednog drugog autora čije su radove odbili da objave. A takvih je bilo. Jasno je dakle da su na taj način, tim agresivnim činom prema meni, pri čemu im ja očito nisam bio puno važan, željeli upozoriti na stavove koje sam iznio u toj studiji te ih javno osuditi i cenzurirati, i upozoriti da se tako nešto ne smije pisati. Bilo je to vrlo neugodno iskustvo, odraz jednog vremena i tog političkog sustava.

Ja sam o svemu tome doznao tek iz novina. Razumije se da mi je sve to nanijelo moralnu i znanstvenu štetu, ali i dosta neugodnosti. No, ni nakon toga, nakon tih napada na mene, urednici iz te Redakcije nisu poduzeli uobičajeni civilizacijski korak. Umjesto da me pozovu i objasne o čemu je riječ, zašto su sve to učinili tako neprofesionalno, oni su naprosto šutjeli. Nakon toga, ja sam 24. listopada 1988. godine toj Redakciji uputio dopis u kojem sam tražio da mi vrate rukopis i s njima prekinuo svaku daljnju suradnju.[12]

No, nakon što sam s Leksikografskim zavodom (na projektu pripreme drugog izdanja *Enciklopedije Jugoslavije*) prekinuo suradnju, neki su urednici, iz redova Partije, ipak htjeli imati pokriće znanstvene recenzije: moj su rukopis o jugoslavenskoj/južnoslavenskoj ideji dali M. Gross i tražili da ona dade svoje "mišljenje" o toj enciklopedijskoj studiji. Iako je znala da sam ja u međuvremenu (točnije: dva tjedna prije no što je dobila tu moju studiju da

[11] Usp. o tome: *Vjesnik* i *Večernji list* od 13. listopada 1988.
[12] Posjedujem taj dopis i druge dokumente vezano uz taj događaj.

je "provjeri") s Leksikografskim zavodom prekinuo suradnju, jer sam joj ja to kazao, ona je ipak 20. studenog 1988. godine urednicima tog Zavoda dala svoje mišljenje/recenziju o tom radu. Smatrala je da se taj moj "prilog" o jugoslavenskoj/južnoslavenskoj ideji ne bi smio uvrstiti u drugo izdanje EJ. Dala je određene primjedbe, neke i opravdane, ali se prije svega nije složila s mojom koncepcijom. Napominjem da ni ona nije uzela u obzir da je to tek radna verzija te enciklopedijske studije, iako je to dobro znala. Svjesno ili nesvjesno, ona je na taj način podržala cenzuru tog rada, a time i osudu stavova koje sam tamo donio.

Naime, moja istraživanja o tome – o jugoslavenskoj ideologiji, izgradnji moderne nacije, o izgradnji moderne hrvatske nacije, o nastanku modernog građanskog društva, o procesima modernizacije i transformacije tradicionalnog društva, tj. o ulozi ideologija u svemu tome – posve su se razlikovala i razlikuju se od gledišta M. Gross. Ona idejama i ideologijama i razvoju tzv. nacionalne svijesti kod malobrojne elite daje veliko značenje u izgradnji modernih nacija i modernog građanskog društva. A ja proces izgradnje modernog svijeta (postupnu transformaciju tradicionalnog života stanovništva i tradicionalnog društva te nastanak novog modernog građanskog i industrijskog društva i moderne nacije, nastanak dakle industrijske civilizacije) promatram sasvim drugačije.[13] Taj proces transformacije tradicionalnog društva – a njegova osnovna obilježja su: masovni život stanovništva na selu, loši uvjeti stanovanja i prehrane ljudi, njihova masovna nepismenost, nerazvijenost školstva i slaba razina opće edukacije za primjenu modernih tehnologija, opća zaostalost, podijeljenost na uske regije i pokrajine, slabe komunikacije, nepostojanje visoke građanske i nacionalne kulture itd. – tražim i nalazim na tom području realnoga života gdje živi ta golema većina stanovništva, a ne na području neživotnih fikcija: ne na području ideja i ideologija koje, uglavnom u novinstvu, izlaže malobrojna elita. Stoga ni ja bilo čije istraživanje o jugoslavenskoj ideologiji, koje se temelji na nejasnoj i nedokazanoj tezi da je jugoslavenska ideja ujedno bila i "hrvatska nacionalno-integracijska ideologija" i da je doprinijela izgradnji moderne hrvatske nacije,[14] nipošto ne bih preporučio da se objavi, iako smatram da svatko ima pravo na svoje mišljenje. Međutim, ovdje je riječ o izboru metode i područja istraživanja – riječ je o izboru između *ideja i ideologije* (svijeta fikcija) na jednoj ili, na drugoj strani, iz svijeta *realnoga života stanovništva* – na kojima možemo pratiti dugi

[13] Usp. o tome: P. Korunić, *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije*, navedeno djelo; isti, *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835.-1875. godine*, navedeno djelo.

[14] Usp. djela navedena u bilješci br. 4; tu nedokazanu i nerazumljivu tezu ponavljaju i drugi historičari.

proces transformacije tradicionalnog života stanovništva i njegovog tradicionalnog društva te postupnu izgradnju moderne nacije kao posve nove ljudske zajednice, a time i moderne hrvatske nacije i modernog društva u Hrvatskoj.[15] U tom dugom procesu izgradnje moderne nacije i modernog građanskog društva, jasno je da ni fikcije ni ideologije ni svijest ljudi ne igraju bitnu ulogu, niti to mogu. U tome se ni tada ni danas ne možemo složiti.[16]

U međuvremenu je Leksikografski zavod angažirao drugog profesora s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, gdje sam i ja bio profesor, da napiše tu studiju o jugoslavenskoj ideji za drugo izdanje *Enciklopedije Jugoslavije*. Ta je njegova studija o jugoslavenskoj ideji i objavljena u tom drugom izdanju EJ. U njegovom izlaganju tih problema, o nekim aspektima povijesnih pojava kod južnih Slavena, ima i nekih dobrih zapažanja, iako i u tom slučaju, kada je riječ o pojedinim razdobljima i problemima, uvijek čitatelje treba uputiti na druge članke iz povijesti južnoslavenskih naroda koji su objavljeni u EJ, na članke koje su pisali stručnjaci/historičari iz pojedinih republika, koji su tu povijest proučavali i stoga je bolje poznaju. Međutim, u mnogim važnim aspektima, iz povijesnog i teorijskog i metodološkog područja, o kojima ovisi cjelina pogleda na tu vrlo složenu temu, napose na proces izgradnje modernih nacija, ipak se s njegovim gledištem, koje nalazimo ne samo u toj enciklopedijskoj jedinici, već i u drugim njegovim radovima − na primjer o postojanju "južnoslavenske nacionalne ideje", s njegovom tezom da je ilirski pokret pod *ilirskim imenom* zastupao "misao o južnim Slavenima kao jednoj naciji", o jugoslavenskoj ideologiji koja ima to "nacionalno" značenje i tu "nacionalnu" funkciju, o utjecaju ideja i ideologija u nacionalno-integracijskim procesima, a time i u procesu nastanka modernih nacija, a napose s tezom o izgradnji moderne hrvatske nacije i modernih nacija na prostoru srednje i jugoistočne Europe uopće, s tezom o tzv. jezičnoj i kulturnoj naciji itd. − nisam ni tada ni danas mogao složiti. Ali, ponavljam, svatko ima prava na svoje mišljenje. Međutim, kada je riječ o znanstvenom istraživanju, onda je to nešto drugo. Tada se uvijek moramo opredijeliti za znanost i znanstveni pristup tom problemu, ako smo za to spremni.[17]

I ovdje je dakako riječ o našem izboru znanstvene metode i područja istraživanja: (1) područja koje utječe na dugi proces transformacije tradicionalnog društva i tradicionalnog

---

[15] U 19. i 20. stoljeću nastaje najdublja transformacija života stanovništva u njegovoj dugoj povijesti. Važno je odgovoriti na pitanje: koje pojave utječu na tu transformaciju? A na to ne utječu ni ideologije niti tzv. nacionalna svijest ljudi. Usp. o tome: Korunić, *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije*, nav. djelo.

[16] Usp. o tome: P. Korunić, *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije*, navedeno djelo.

[17] Usp. o tome: P. Korunić, *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije*, napose uvod, nav. djelo.

života većine stanovništva i (2) područja na kojem stoga možemo, koliko nam to povijesni izvori dopuštaju, pratiti postupni proces nastanka modernog građanskog i industrijskog društva i ujedno izgradnju moderne nacije kao posve nove ljudske zajednice. U svemu tome, kako je rečeno, ideje i ideologije ne igraju bitnu ulogu. Ako nam to nije jasno, teško da možemo upoznati sadržaj jugoslavenske/južnoslavenske ideologije u 19. stoljeću. Jer, ako ideje i ideologije (tj. područje fikcije) prihvatimo kao ključne osnovice u istraživanju procesa integracije i ujedno procesa modernizacije i transformacije tradicionalnog svijeta života stanovništva, napose procesa nacionalne integracije, onda se slobodno prepuštamo mašti i tada ideologiji možemo pripisati mnogostruko djelovanje. To se nažalost i radi.

Nakon svega, razumljivo je zašto se dugo nisam mogao vratiti ovoj studiji i tek sada, nakon 19/20 godina, odlučio sam da je objavim. A odlučio sam se iz ovih razloga: prvo, da iznesem gledište o tome koje sam tada zastupao i, drugo, da najavim novu kritičku studiju o tim važnim povijesnim pojavama. Prema tome, da ponovo raspravljam o južnoslavenskoj ideologiji, a time i o hrvatskom nacionalnom programu, izgradnji moderne hrvatske nacije i modernog građanskog društva u Hrvatskoj, navelo me, prvo, zaobilaženje te teme, napose zadnjih petnaest godina; drugo, nedorečenost i ujedno ideološka i politička pretjeranost u dosadašnjem istraživanju tih složenih povijesnih pojava; treće, spoznaja da danas o tome možemo slobodnije raspravljati, tj. spoznaja da nam tekst, u kojem kritički raspravljamo o južnoslavenskoj ideologiji, neće biti cenzuriran i proglašen politički nepoćudnim i, četvrto, jedan pokušaj da se postojanje te ideje i ideologije posve negira, pri čemu je autor pokazao tragično nerazumijevanje hrvatske povijesti i tih problema uopće.[18]

2. Izvornost i bît studije o jugoslavenskoj/južnoslavenskoj ideji

Studija koju donosim u II. poglavlju nastala je, kako sam kazao, 1988. godine. Ovdje objavljujem prvu verziju te studije. Iako danas o nekim povijesnim pojavama – prije svega o idejama i ideologijama te o nastanku i razvoju modernih nacija i modernog građanskog i industrijskog društva, a time i o transformaciji tradicionalnog društva i cjelokupnog života

[18] W. B. Tomljanovich, *Biskup Josip Juraj Strossmayer: Nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj*, Zagreb 2001. Autor negira postojanje jugoslavenske ideje i ideologije te južnoslavenskog političkog programa u hrvatskoj povijesti u 19. stoljeću. No, jugoslavenska ideja i južnoslavenski politički program, napose unutar austrijske federacije, postoji u hrvatskoj politici. Ali sve to moramo drugačije istražiti. A autor ne razumije ključne probleme hrvatske povijesti 19. stoljeća, koju valja promatrati u okviru modernizacijskih procesa. On to nije ni pokušao učiniti. Gotovo sve promatra kroz crkvenu povijest i ulogu "velikih" ličnosti.

stanovništva – zastupam drugačije stajalište, iako prema tome neke povijesne pojave i procese drugačije tumačim, ipak ovdje donosim taj tekst iz 1988. godine. Skoro dvadeset godina, iz više razloga, ovu raspravu nisam uzeo u ruke, ne samo zbog ovoga što sam naveo u ovom uvodu. Posjedujem originalne stranice, koje sam dobio u Leksikografskom zavodu, na kojima su se tada pisali svi radovi za tu enciklopediju. Na tim je stranicama napisana i ta moja studija. Bilješke koje prate tekst o jugoslavenskoj/južnoslavenskoj ideji tek ih sada donosim, jer enciklopedijske jedinice, razumije se, nemaju bilješke. Te bilješke ovdje pokazuju samo neke razlike između moga gledišta o nekim povijesnim pojavama i onih gledišta koja su zastupana u enciklopedijskim jedinicama prije i kasnije, a preko njih i u mnogim udžbenicima i studijama o jugoslavenskoj ideji.

Koja su to gledišta koja sam smatrao da ih moram iznijeti? Ukratko o tome. O svemu tome, ponavljam, danas bih drugačije pisao. To ću i uraditi u najavljenoj raspravi. Razumije se da sam te davne 1988. godine –pristupajući kritički toj temi koliko sam mogao, a moja su se izlaganja dosta razlikovala od "službenog" stava o jugoslavenskoj ideji –često pisao u "šiframa" i da nisam mogao o tome pisati posve slobodno. No, ta se moja gledišta (o južnoslavenskoj ideji, hrvatskom nacionalnog programu, federalizmu itd.) mogu provjeriti u mojim radovima koji su nastali prije 1990./91. godine i kasnije. Međutim, ni ja nisam mogao djelovati (istraživati, misliti i obrazovati se) posve izvan vremena i prostora, pa se i kod mene, kao i kod svakog drugog istraživača koji se bavi tom osjetljivom temom, mogu naći poneke nedorečenosti i nedosljednosti. Tada sam, koliko sam to mogao, nastojao biti kritičan prema nekim nedokazanim tezama, te otkloniti neke mitove i stereotipe.

Prvo, smatrao sam da je gotovo u svim radovima, u kojima se dijelom raspravlja o jugoslavenskoj i južnoslavenskoj ideji/ideologiji, ali i u drugim tekstovima –gdje se govori o hrvatskom narodnom preporodu, hrvatskom nacionalnom programu, ilirskom pokretu i ilirizmu, hrvatskim političkim strankama, izgradnji moderne hrvatske nacije itd. –iskazano neizmjerno mnogo nejasnih pojmova, napose: o naciji i društvu, o ulozi ideja i ideologije u procesima nastanka moderne nacije i modernog građanskog i industrijskog društva.

Drugo, u mnogim radovima (o jugoslavenstvu, ilirskom pokretu i ilirizmu, hrvatskom nacionalnom pokretu, hrvatskoj naciji itd.) iskazana je silna nekritičnost i pretjerivanja. U tim se radovima ponavljaju mnogi mitovi i stereotipi, napose o samorazumljivosti nacije, o jugoslavenskoj ideji, a time i nastanku Jugoslavije, o Habsburškoj monarhiji kao "tamnici

naroda" itd. Posebno to nalazimo u radovima povjesničara i književnih historičara. Razlog tome leži u činjenici što su znanstvenici, na različitim područjima, proučavajući porijeklo naroda i nacije, najčešće istraživali povijest nejasnih ideja i ideologija, povijest fikcija, a manje dugi proces primjene modernosti, tj. proces modernizacije: proces transformacije tradicionalnog društva, a time i tradicionalnog života stanovništva uopće.

Treće, s tim u vezi, u mnogim radovima nastojalo se dokazati da je u 19. stoljeću južnoslavenskim narodima, prije svega onima iz Habsburške monarhije, na prvom mjestu i krajnji cilj bio stvaranje "jugoslavenske nacionalne države". Pritom su se pojavila dva dominantna stereotipa: prvi, koji je demonizirao Habsburšku monarhiju i, drugi, koji je u svemu nazirao Jugoslaviju kao krajnji cilj. Prema tom gledištu, ti su južni Slaveni zamišljali i nastojali postići jugoslavensku unitarnu "nacionalnu državu", izlazak dakle iz Monarhije i odlazak na Balkan, u daleku europsku periferiju. To se ponavljalo zato jer su znanstvenici, kako je rečeno, idejama i ideologijama i nacionalnoj svijesti pridavali pretjeranu važnost u izgradnji nacija. Nastojali su dokazati trajno postojanje "jugoslavenske nacionalne ideje" i ideologije, a time i postojanje težnje da se buduća Jugoslavija formira kao "nacionalna" unitarna država. Zbog toga oni nisu temeljitije istražili južnoslavenski/austrijski politički program (program austrijskog federalizma) u kojem se za revolucije 1848./49. godine i od 1860. gotovo kontinuirano do 1918. godine zahtijeva političko sjedinjenje južnoslavenskih naroda u Monarhiji, unutar te srednjoeuropske federacije. A to je program koji dakako ne predviđa Jugoslaviju ni kao "krajnji cilj" niti kao "nacionalnu državu".[19]

Uz to, kako sam ja shvaćao, Jugoslavija 1918. godine nije nastala, niti je mogla nastati, kao *nacionalna država*, već samo i jedino kao višenacionalna zajednica. Jer su se pojedine nacije u južnih Slavena, svaka napose unutar svojih sredina (jezičnih, kulturnih, etničkih, privrednih, političkih, teritorijalnih, tradicionalnih itd.), u tijeku modernizacijskih procesa, izgrađivale na posebnim vrijednostima, u različitim ritmovima tih procesa. Već do proglašenja Jugoslavije 1918. godine – bez obzira na ideološku i etničku neodređenost pojma "Jugoslavena" kao naroda koji tvore tri "plemena", bez obzira na vrlo izraženi srpski nacionalizam i hegemoniju – južnoslavenske nacije su se uglavnom formirale i nikakav unitarizam nije više mogao ugušiti ili negirati njihovu individualnost i njihove temeljne

[19] O tome: P, Korunić, *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije*, navedeno djelo; isti, *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu*, nav. djelo; "Program konfederalizma u hrvatskoj političkoj i društvenoj misli u 19. stoljeću", nav. djelo; isti, "Hrvatski nacionalni i politički program 1848./49. godine", nav. djelo; isti, "Hrvatski nacionalni program i društvene promjene za revolucije 1848/49. godine", nav. dj.

nove nacionalne jezgre (etničke, jezične, kulturne, obrazovne, političke, teritorijalne i društvene uopće) kao posve nove ljudske zajednice. Osim toga, u 19. stoljeću nije bilo izgleda da nastane nezavisna i slobodna Jugoslavija, kao zajednička "nacionalna država" svih južnih Slavena, što sam nastojao, otvoreno i u "šiframa", pokazati u tom radu, napose isticanjem povezanosti hrvatskog nacionalnog programa (ujedinjene Hrvatske) i programa austrijskog federalizma, koji se zauzimao za opstanak Habsburške monarhije.

Prema tome, u toj sam enciklopedijskoj studiji nastojao dokazati da su u 19. stoljeću postojala dva južnoslavenska politička programa: prvi, južnoslavenski/austrijski program, koji bi ujedinio u političku zajednicu Hrvatsku, Sloveniju i srpsku Vojvodinu unutar austrijske konfederacije, a time i preuređene Monarhije i, drugi, južnoslavenski/balkanski program, koji bi ujedinio sve balkanske zemlje i narode. Bila su to dva različita politička programa, koja nisu imala mnogo zajedničkog: jedan je bio vezan za srednjoeuropski prostor, a drugi za Balkan; prvi je bio konfederalni i višenacionalni, dok je drugi težio nacionalnom unitarizmu, smatrajući da su Srbi, Hrvati i Slovenci tri "plemena" *jednog naroda*, dakako jedinstvenog jugoslavenskog ili srpskog naroda. Štoviše, ako imamo na umu srpsku tajnu politiku, koja se kasnije očitovala u javnosti, taj je drugi program u sebi sadržavao srpsku hegemoniju i dominaciju Srba nad drugim narodima.

Četvrto, u mnogim se radovima stalno ponavljalo da je već hrvatskim ilircima, nakon 1835. godine, koji su tobože zastupali "južnoslavensku nacionalnu ideju", odnosno "misao o južnim Slavenima kao jednoj naciji", krajnji cilj uvijek bio stvaranje jugoslavenske "nacionalne države", a time dakako i "nacionalno" ujedinjenje svih južnih Slavena.[20] Bio bi to, prema tome, jasno izražen politički program i cilj, program o ujedinjenju svih južnih Slavena u jednu novu "nacionalnu državu". Međutim, do sada ni jedan poznati dokument to ne potvrđuje, a zacijelo tada takav program nije ni mogao nastati. To, da takav politički program (o ujedinjenju svih južnih Slavena u unitarnu "nacionalnu državu") ne postoji, otvoreno sam izlagao već 1985. godine na znanstvenom skupu u Zagrebu povodom obilježavanja 150-godišnjice početka ilirskog pokreta. Iako su se neki sudionici tog skupa suglasili sa činjenicom da takav politički program nije pronađen, ipak su mi otvoreno prigovorili slijedeće: mogu li tvrditi da oni (hrvatski preporoditelji ilirci) o "tome nisu mislili" i da nisu "zamišljali" takav "jugoslavenski politički savez", a time i Jugoslaviju kao

[20] Usp. o tome: Ni. S., Jugoslavenska (jugoslovenska) i južnoslavenska (južnoslovenska) ideja, *Enciklopedija Jugoslavije*, drugo izdanje, Zagreb 1989, str. 128-144.

"nacionalnu državu". Što su hrvatski ilirci "mislili", a napose o tom političkom programu i o "nacionalnom savezu" svih južnih Slavena, kazao sam tada i više puta kasnije studentima u seminarima, ne možemo znati ništa pouzdano, jer povijesni izvri o tome šute. Ilirizam je bio i ostao isključivo jednostrani idejni kulturni program, koji je – uz hrvatski nacionalni i građanski pokret koji je tada pokrenut: jezični, kulturni, obrazovni, privredni, politički, nacionalni, socijalni itd. – zastupao ideju o jezičnom i kulturnom okupljanju svih južnih Slavena u budućnosti. Ali se na tom zamišljenom zajedničkom projektu (izgradnje nove zajedničke kulture) ništa nije postiglo, niti se to moglo, jer su južnoslavenski narodi, svaki u svojoj sredini napose, izgrađivali moderni svijet na mnogim područjima, u različitim uvjetima. Ilirci su utemeljili hrvatski kulturni pokret: dali su osnovice standardizacije hrvatskog književnog jezika i započeli izgradnju visoke građanske i nacionalne kulture. Prema tome, bila je to i ostala pogrešna interpretacija njihove djelatnosti, a time i procesa izgradnje moderne hrvatske nacije i modernog građanskog društva u Hrvatskoj.

Peto, s tim u vezi, napose sam smatrao neodrživom, i prije svega nerazumljivom, tezu da je jugoslavenska ideja ujedno bila hrvatska nacionalno-integracijska ideologija, koja je tobože poticala i omogućila integraciju hrvatske nacije. Da dakle jugoslavenska ideologija utječe na integracijske procese, napose nacionalne i društvene, iako ideje i ideologije, iznesene u novinskim člancima, koji imaju kratko trajanje, u tim procesima modernizacije i integracije nemaju gotovo nikakvu ulogu. Uza sve to, tu teze, koje je u više radova nastojala dokazati M. Gross, i do danas slijede neki hrvatski historičari. A to uče i naši studenti na studiju povijesti preko udžbenika i literature u kojima se to navodi.

Dakako, postoje još mnoge teze i pretpostavke s kojima se nisam mogao složiti, napose s tezom da su ideologije ključne za proučavanje procesa modernizacije i integracije. Jer je posve sigurno da ideologije, iznesene, ponavljam, uglavnom u novinskim člancima, ne utječu niti mogu utjecati na transformaciju tradicionalnog života stanovništva i pojavu modernog građanskog i industrijskog društva, društva industrijske civilizacije. Zato sam već u disertaciji, koju sam djelomično preradio i zatim objavio, prateći razvoj hrvatsko-slovenskih političkih veza i odnosa u 19. stoljeću, uz južnoslavenski/austrijski program koji su tada zastupali hrvatski političari, a utemeljili su ga na programu austrijske konfederacije, pokazao postojanje i razvoj hrvatskog nacionalnog programa, a sadržavao je ove dugoročne moderne građanske projekte koji su izvršili najdublju transformaciju hrvatskoga naroda u

njegovoj povijesti: politički, privredni, kulturni, obrazovni, socijalni, nacionalni itd. Ti su projekti, u dugom procesu njihova ostvarenja, utjecali na transformaciju hrvatskog naroda, a time i na proces izgradnje moderne hrvatske nacije i modernog društva u Hrvatskoj.

Da bih pokazao da hrvatskim političarima u 19. stoljeću nije bio krajnji cilj niti na prvom mjestu ujedinjenje svih južnih Slavena izvan Habsburške monarhije i odlazak na Balkan, u tu daleku i nesređenu europsku periferiju, pratio sam i u mnogim primjerima u hrvatskoj politici dokazivao postojanje programa austrijskog federalizma, tj. postojanje zahtjeva za federalnim i/ili konfederalnim preuređenjem te Monarhije. Riječ je o programu u kojem javno iznose odluku hrvatskog naroda da ostane u toj srednjoeuropskoj državi. To je južnoslavenski/austrijski politički program, koji je u hrvatskoj javnosti (od novinstva, preko političkih stranaka i političkog društva do Hrvatskog sabora) iznesen za revolucije 1848.–49. godine, u kojem su zahtijevali sjedinjenje ujedinjene Hrvatske s ujedinjenom Slovenijom i srpskom Vojvodinom unutar nove austrijske konfederacije. A to je značilo da je njihov prvenstveni cilj bio da ostanu u toj srednjoeuropskoj državi, unutar Habsburške monarhije, preuređenoj u demokratsku i ravnopravnu višenacionalnu državu, a ne izlazak iz nje i odlazak u daleku i zaostalo europsku periferiju, ne dakle odlazak na Balkan. Već tada sam i u toj enciklopedijskoj jedinici, oslanjajući se na ta istraživanja – koja su pokazala da su u hrvatskoj politici, od 1848./49. godine, prisutna dva međusobno povezana politička programa: hrvatski nacionalni i njemu kompatibilni konfederalni program – napisao da su hrvatski narodnjaci smatrali da će se i drugi južni Slaveni, oni na Balkanu, s vremenom pridružiti toj civilizacijski naprednijoj sredini: Habsburškoj monarhiji, ali uz uvjet da se ona preuredi u novu demokratsku federaciju. Ali, ako se Monarhija ne uspije preurediti u demokratsku konfederaciju, ili ako dođe do njezina sloma, onda su, u kriznim godinama, dva/tri puta u 19. stoljeću, pretpostavljali ujedinjenje svih južnih Slavena, pa čak i svih balkanskih naroda, ali dakako u novu federaciju, a ne u neku "nacionalnu državu".

U svakom slučaju, jugoslavenska ideologija nije bila, niti je to mogla biti, neke vrste ideja i program o unitarnoj/nacionalnoj državi, kako se to često isticalo. Da bih to još više dokazao, na što su me upućivali mnogobrojni dokumenti (o hrvatskom nacionalnom programu i federalizmu) tada sam napisao i zatim 1989. godine objavio knjigu o tome pod naslovom: *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835-1875: Studija o političkoj teoriji i ideologiji*, u izdanju Globusa, Zagreb.

U toj sam knjizi dokazao postojanje hrvatskog nacionalnog programa i njegovu čvrstu povezanost s konfederalnim programom, programom koji je zagovarao izgradnju hrvatske nacije i dakako hrvatske države i njezino udruživanje u austrijsku federaciju ili, ako to ne uspije i ako propadne Habsburška monarhija, onda u buduću južnoslavensku/balkansku federaciju. Ono što je nastalo 1918. godine, nije bio rezultat tih vizija iz 19. stoljeća. Jer je 19. stoljeće bio svijet humanih ideja i nadanja, dok je 20. stoljeće bio svijet tragičnih ratova i nasilja. A Jugoslavija je i nastala u vihoru tih tragedija: na kraju Prvog svjetskog rata.

Ta je knjiga postala udžbenik na Fakultetu političkih znanosti i na Pravnom fakultetu u Zagrebu, i na njoj su se odgajale mnoge generacije studenata. Međutim, na Odsjeku za povijest filozofskog fakulteta u Zagrebu, gdje sam prošao sve stupnjeve od asistenta do redovnog profesora u trajno zvanje, ta knjiga i njezine koncepcije nisu osobito prihvaćene, osim kod malog broja studenata koji su tim problemima pristupili kritično. Tu je, kada je riječ o istraživanju tzv. jugoslavenske ideje i ideologije, a time i izgradnje moderne hrvatske nacije, stalno prisutna koncepcije M. Gross. Drugi historičari (prije i kasnije, od F. Šišića, preko J. Šidaka do N. Stančića) koji su se usput time bavili, ili su pokušali da se bave, nisu učinili neki veći metodološki i teorijski pomak u tom istraživanju. Danas neki od njih nekritično slijede koncepciju M. Gross: ponavljam, slijede njezinu ključnu tezu da je jugoslavenska ideja bila ujedno i hrvatska nacionalno-integracijska ideologija koja je omogućila integraciju hrvatske nacije. A ona u ideologijama i u razvoju "nacionalne svijesti", traži i nalazi: nacionalno-integracijske procese, a time i nastanak modernih nacija i modernog društva. No, ja te procese (ni integracijske ni nacionalne ni društvene niti modernizacijske) ne nalazim u ideologijama i u "nacionalnoj svijesti".[21]

[21] Usp. o tome radove navedene u bilj. br. 4, 5 i 19.

II. Studija o jugoslavenskoj/južnoslavenskoj ideji iz 1988. godine:

JUGOSLAVENSKA/JUŽNOSLAVENSKA IDEJA[22]

Pojam koji u različitim tekstovima nalazimo pod ovim nazivima: jugoslavenska ili južnoslavenska ideja (ili ideologija ili "misao") te jugoslavensko i južnoslavensko "pitanje". A riječ je o ideji i/ili ideologiji različitog sadržaja i značenja koja ukazuje na postojanje međusobnih komunikacija (odnosa, veza i suradnje) *južnoslavenskih naroda* u prošlosti: na njihovo svjesno nastojanje da se međusobno upoznaju, jedan drugome interesno približe i međusobno udruže na različitim područjima, o ideji i ideologiji koju je, do početka 20. stoljeća, zagovarala malobrojna elita, najviše kod Hrvata.[23]

Promatrano s gledišta jugoslavenske političke/državne zajednice, pojam *jugoslavenski* (jugoslawisch, Yugoslav) odnosi se na osobine i sve ono što pripada *jugoslavenskim narodima*, te na razvoj njihovih međusobnih odnosa, koji nastaju prije i nakon stvaranja zajedničke nezavisne države (Jugoslavije) 1918. godine na području književnog jezika, kulture, intelektualnih dodira, privrede, pomaka ljudi i roba, koji nastaju tijekom političkih i društvenih promjena i procesa. Dok termin *južnoslavenski* (südslawisch, South Slavic) obuhvaća sve Južne Slavene, njihov čitav etnički i politički prostor, te upućuje na pojavu i razvoj kulturnih, privrednih i političkih komunikacija dvaju ili više južnoslavenskih naroda u prošlosti, prije i nakon 1918. godine. Pa ipak, gledajući povijesno, navedena terminološka razlika nije posve točna, iako se nje moramo držati. Jer su, na primjer, hrvatski i slovenski intelektualci narodnjaci u 19. stoljeću, od 1848. godine dalje, pojmovima "*jugoslavenski*" i "*Jugoslavija*" (koju su ponekad zamišljali kao buduću nezavisnu višenacionalnu državnu zajednicu) u većini slučajeva obuhvaćali sve južnoslavenske narode.

Teorijske i metodološke pretpostavke. Genezu i sadržaj jugoslavenske ideologije, u najširem značenju, valja promatrati unutar procesa relativno dugoga trajanja, koje iskazuje

---

[22] Studija koja slijedi, ponavljam ovdje, napisana je davne 1988. godine za drugo izdanje *Enciklopedije Jugoslavije*. Ovom prilikom dodane su bilješke koje upućuju samo na neke različite stavove.

[23] Nema spora da su intelektualci (različitog etničkog porijekla) u Hrvatskoj najviše zagovarali jugoslavensku ideologiju. Lako je to objasniti. Prvo, kako sam kazao, ta ideologija nije ometala izgradnju moderne hrvatske nacije i, drugo, na ovim su prostorima zagovarali uspostavljanje solidarnosti i međusobnih interesnih veza. To je bio poziv na izbjegavanje sukoba bilo koje vrste. No, o tome više u najavljenoj raspravi.

društveni, kulturni i politički razvoj južnoslavenskih zemalja, a izražena je (kod malobrojne elite) kao ideja o međusobnoj suradnji južnoslavenskih naroda. Ako pak želimo pristupiti upoznavanju i određenju temeljnih vrijednosti koje iskazuje sociokulturni i sociopolitički program jugoslavenske ideje,[24] nužno je najprije upozoriti na historiografske mogućnosti takva zadatka. Danas raspolažemo plodnom historiografijom koja donosi goleme količine podataka o pojavi i razvoju jugoslavenske ideje. Ali se ocjene o njezinu sadržaju i njezinoj funkciji u radovima znanstvenika (povjesničara, književnih historičara, sociologa i pravnih teoretičara) uvelike razlikuju. Bez sumnje, za pokušaj sinteze razvoja jugoslavenske ideje, koju valja promatrati kao odraz *socijalnih stanja i procesa*, ali i romantičarskog zanosa, još uvijek nedostaju mnogi preduvjeti. Nedostaju, prije svega, temeljni istraživački radovi o genezi i sadržaju jugoslavenske ideje, u kojima bi proučavali odnose društvenih procesa i struktura te međusobne komunikacije društvenih grupa: pojedinaca, elite i etničkih grupa u tijeku pomaka ljudi i roba i kultura na južnoslavenskom prostoru do kojih ne sežu površna promatranja. Pristupajući izradi sinteze geneze i povijesnog značenja južnoslavenske ideje, i određujući osnovne procese koje iskazuje razvoj različitih društava u južnoslavenskih naroda u međusobnom odnosu, moramo zaključiti da takav pokušaj, u današnjem trenutku historiografije, mora imati slabosti i praznine, kao posljedica naše teorijske i metodološke istraživačke nerazvijenosti, ali i neusklađenosti pristupa toj temi uopće.

Da bismo mogli istražiti procese približavanja (dodire, veze, suradnje, pomake ljudi i roba, uzajamnu ovisnost, solidarnost ili suprotnosti) južnoslavenskih naroda u prošlosti, na što nas upućuje stoljetna prisutnost tih težnji, iskazanih i kroz jugoslavensku ideju, nužno je imati u vidu dokazane činjenice i primijeniti nove metodološke postupke: prvo, moramo imati na umu da se jugoslavenska ideja, kao program i zahtjev za stvaranje višenacionalne kulturne i političke zajednice različitog sadržaja i opsega, pojavljuje tek u 19. stoljeću; drugo, da se jugoslavenska ideja javlja onda kada su u južnih Slavena, u njihovom dugotrajnom povijesnom razvoju, sazreli društveni procesi koji su vodili formiranju individualnosti južnoslavenskih naroda i otvarali put integraciji posebnih južnoslavenskih modernih nacija; treće, pri tom se južnoslavenska ideja, različitog sadržaja, iskazuje kao jedan od podsustava političke ideologije,[25] koju zastupaju različite grupe: pojedinci, elite,

[24] Pod pojmom "jugoslavenska ideja" valja razumjeti: jugoslavensku i južnoslavensku ideju i/ili ideologiju.
[25] Jugoslavenska ideja samo je dio ili podsustav hrvatskog političkog i nacionalnog programa, a ne samostalni politički plan i program. Takvo jugoslavenstvo dakako ne može imati nacionalno značenje.

političke stranke i neke vlade u južnoslavenskih naroda; četvrto, da bismo mogli upoznati temeljne vrijednosti jugoslavenske ideje, nužno je proučiti cjelokupnu političku ideologiju (njezine dijelove i podsustave u međusobnoj ovisnosti) u pojedinih južnoslavenskih naroda; peto, političku pak ideologiju valja promatrati kao nacionalni program, kao sustav uvjerenja i ciljeva, kao područje akcije i djelatnosti elite i političkih stranaka; šesto, a to možemo upoznati jedino interdisciplinarnim i komparativnim proučavanjem. Imajući na umu da je jugoslavenska ideja kompleksna i slojevita tema, i da je moramo promatrati u okviru socijalnih procesa, nužno je u južnoslavenskih naroda proučavati sva područja društvenoga razvoja u njihovoj uzajamnoj ovisnosti i suprotnosti međusobnih odnosa. Moramo pratiti one promjene i procese povijesnih pojava, koje ih međusobno razdvajaju ali dijelom i prožimaju i spajaju. Uz to, potrebno je napustiti nekritično prihvaćenu tezu da je sjedinjenje jugoslavenskih naroda bio nužni proces, ostvarenje Providnosti ili apsolutne ideje – kao deterministički hod progresa.[26] I biti svjesni činjenice da se formiranje individualnosti (jezične, kulturne, privredne, političke itd.) južnoslavenskih naroda, a time i izgradnja njihovih zasebnih nacija, kao i pokušaj njihove suradnje u prošlosti, rađalo u procesima međusobnih (često oprečnih) interesa, spajanja i razdvajanja, koja i danas traju.[27]

Razumije se da ovdje, nasuprot takvom istraživačkom programu, možemo iznijeti samo najosnovnije teze o razvoju i značenju jugoslavenske ideje. Međutim, nužno je najprije odrediti vremenske i prostorne okvire koje nameće pitanje početka i razvoja procesa približavanja južnoslavenskih naroda. Poznato je da su južnoslavenski narodi u 19.

---

[26] Usporedi o tome: F. Šišić, *Jugoslovenska misao: istorija ideje jugoslovenskog narodnog ujedinjenja i oslobođenja od 1790.-1918. godine*, Beograd 1937; M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790.-1918. godine*, knj. 1-2, Beograd 1989; V. Bogdanov, *Historijska uloga društvenih klasa u rješenju južnoslavenskog nacionalnog pitanja*, Sarajevo 1956; isti, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*, Zagreb 1958.

[27] Jugoslavenska ideja/ideologija nije bila jedinstvena niti sadržajno homogena. To nije sporno. Sporna je međutim teza, iskazana u historiografiji, da je ta "ideja" imala *nacionalno značenje*, da je izražavala misao o *nacionalnom jedinstvu* južnih Slavena, ali i "misao" da svi oni pripadaju *jednoj naciji*. O tome na početku teksta o jugoslavenskoj ideji u drugom izdanju EJ piše slijedeće: "*U toku povijesti, jugoslavenska ideja je izražavala misao o suradnji ili jezičnom, kulturnom, nacionalnom i državnom jedinstvu južnoslavenskih, odn. jugoslavenskih naroda, pri čemu su oni shvaćeni kao skup posebnih nacija ili kao jedna nacija.*"
I autor te studije ističe da postoje različiti sadržaji jugoslavenske ideje. To je jasno. Ali u tom tekstu više puta ističe da su s tom idejom, u posebnim slučajevima, napose hrvatski preporoditelji, zastupali "misao" o "nacionalnom jedinstvu" svih južnih Slavena i štoviše da su oni time shvaćeni "kao jedna nacija".
Međutim, ako imamo na umu gledište tih autora (M. Gross, N. Stančića i onih koji ih slijede) da ideologije utječu na nacionalno-integracijske procese, dakle na proces izgradnje nacije, da je jugoslavenska ideologija po njima također izražavala "misao" da južnoslavenski narodi pripadaju "jednoj naciji", onda slijedi zaključak da je jugoslavenska ideja poticala proces izgradnje posebne jugoslavenske (unitarne) nacije.
A to nisu uspjeli dokazati. U jugoslavenskoj ideji nema nacionalnih osnovica, čak ni teorijski. U procesu izgradnje modernih nacija, ideologije uopće, a jugoslavenska ideologija napose, nisu imale ključnu ulogu.

stoljeću uspostavili mnogobrojne i mnogostruke komunikacije, kao nikada ranije, i da su tek tada (njihovi malobrojni predstavnici: elite) svjesno težili međusobnom približavanju, suradnji i stvaranju zajedničke kulturne i političke zajednice. Ali te procese ne možemo u potpunosti proučiti ako u južnoslavenskih naroda ne ispitamo komparativno sve ključne osnovice tradicionalnih društava, njihove raznorodnosti i različitosti te sličnosti i elemente spajanja i razdvajanja od srednjeg vijeka dalje. Jer, uza sve to što se jugoslavenska ideja javila tek u 19. stoljeću, ipak procese približavanja i elemente međusobnih društvenih komunikacija (koje nastaju u tijeku stalnih pomaka ljudi, roba, trgovine, jezika, pisama, vjera i kultura) kod južnoslavenskih naroda, ali i kod drugih neslavenskih i njima susjednih naroda, nalazimo od srednjeg vijeka dalje, iako u ranijim stoljećima u skromnom obliku, a tek su od humanizma i protestantizma jače izražene. No, najviše međusobnih komunikacija nalazimo od 18. stoljeća dalje. Određujući pak ovu temu *prostorno*, valja proučavati čitav etnički i politički prostor južnih Slavena, u okviru širih regija. Upoznajmo stoga najprije geopolitički smještaj i neke elemente društvenih komunikacija južnih Slavena u vremenu koje prethodi svjesnom radu na njihovom međusobnom upoznavanju i suradnji.

Društvene i geopolitičke odrednice. Ako usporedimo temeljne odrednice razvoja tradicionalnih društava i kultura u južnoslavenskih naroda, od srednjeg vijeka do kraja 18. stoljeća, zamijetit ćemo da se one iskazuju prije svega u različitostima i raznorodnostima povijesnih pojava: društvene strukture te promjene i procesi pokazuju najčešće međusobne razdvojenosti, ali nalazimo i na neke pokušaje suradnje.[28] Taj međuodnos razdvajanja i suradnje sve više je prisutan od 16. stoljeća dalje. A posebno je izražen u 18. stoljeću. Pod utjecajem sve jačeg razvoja robno-novčanih odnosa, na prijelazu iz kasnofeudalnoga prema građanskom i kapitalističkom društvu, i u tijeku prvih početaka tzv. narodnih preporoda u drugoj polovici 18. stoljeća, prije svega u južnih Slavena u Habsburškoj monarhiji (Hrvata, Slovenaca i Srba), nastaju znatne društvene promjene, čiji žitelji, poglavito na rubnim područjima, uspostavljaju mnogostruke međusobne komunikacije, poglavito kulturne i gospodarske prirode. Nastaje intenzivniji pomak ljudi, roba, privrede, kultura.

---

[28] **Različita tradicionalna društva:** Na tom širem prostoru srednje i jugoistočne Europe postoje različita tradicionalna društva. Te su razlike napose izražene između društava na Balkanu i društava u Habsburškoj monarhiji. Drugačiji je i ritam primjene modernosti, a time i proces/ritam transformacije tih tradicionalnih društava i ujedno ritam izgradnje modernog građanskog i industrijskog društva i modernih nacija. Tada nisam detaljnije objašnjavao te različitosti, jer to nije bila zadaća tog rada. O tome više u najavljenoj studiji.

Međutim, geopolitički smještaj južnoslavenskih zemlja i naroda uvjetovao je oblikovanje posebnih država i povijesnih pokrajina, u kojima se iskazuju društvene, političke i kulturne posebnosti. A uz izraženu prostornu/političku raznorodnost, stalno su prisutni utjecaji strane političke i ekonomske moći: od Bizanta i Venecije, preko Osmanskog carstva do Habsburške monarhije. Njihovi su pritisci također utjecali više na razdvajanje, nego na međusobnu suradnju južnih Slavena. Dolaskom Turaka i stvaranjem Vojne krajine, odredilo je prostornu i političku i društvenu razdvojenost južnoslavenskih naroda i zemalja, oblikujući se uglavnom i dalje unutar dvaju zasebnih interesnih područja te društvenih i političkih sustava: u Habsburškoj monarhiji (Slovenci, Hrvati i Srbi) i u Osmanskom carstvu (Srbija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Makedonija i Bugarska). Ti će činitelji odlučno utjecati na čitav kasnije društveni i politički i kulturni razvoj južnih Slavena i na razvoj jugoslavenske/južnoslavenske ideologije u 19. stoljeću. Osim toga, pod utjecajem geopolitičkog smještaja, a time i društvenih i sociokulturnih posebnosti, razvijaju se i socioekonomske suprotnosti, u mnogobrojnim i složenim prilikama. Otuda različiti počeci i procesi i ritmovi modernizacije u 19. i 20. stoljeću na tim prostorima.[29]

Međusobni utjecaji i uloga društvenih komunikacija. Uza sve geopolitičke činitelje, koji su južne Slavene više razdvajali a manje spajali, ipak su unutar područja što su ih zapremali južnoslavenski narodi bile razvijene međusobne društvene komunikacije (putem stalnih pomaka ljudi, razmjene roba, privrede, kulture, jezika, pisama, vjere, intelektualnih dodira, različite suradnje itd.), napose na rubnim područjima, koje su se protezale čitavim područjem od Panonije do Jadrana, i od Alpa do juga Balkanskog poluotoka i Sredozemnog mora. A što su se više približavali 19. stoljeću, veze su bivala višestruke i sve jače. Posebno su na međusobnu suradnju južnoslavenskih naroda (na pojedince i grupe među njima) utjecale kulturne i gospodarske komunikacije. Bez sumnje, složeni geopolitički smještaj južnoslavenskih zemalja i historijskih pokrajina, u procesima promjena povijesnih pojava dugoga trajanja od srednjeg vijeka dalje, iskazuju se u različitim oblicima društvenog, političkog i kulturnog života, koji su strukturirani u raznorodnim institucijama, dajući

[29] Procesi modernizacije u 19. i 20. stoljeću na prostoru srednje i jugoistočne Europe: Na tom širem prostoru do sredine 19. stoljeća, a u nekim zemljama i duže, postoje tradicionalna kasno-feudalna društva, čije su osnove: masovni život stanovništva na selu, masovna nepismenost ljudi, loši uvjeti stanovanja i prehrane, zaostala privreda i poljoprivreda, podijeljenost na uske regije i pokrajine, nepostojanje komunikacija itd. Početak i ritam transformacije tih tradicionalnih društava odgovara ritmu primjene modernizacije u pojedinim zemljama, primjeni modernih tehnologija u privredi, izgradnje visoke građanske kulture, razvoja školstva itd. Bio je to vrlo dugi proces, koji je na tom prostoru imao posve različite ritmove i različite rezultate.

južnoslavenskim narodima individualna obilježja, često vrlo različita. Pa ipak, među njima se tijekom dugoga vremena, poglavito od 16. stoljeća dalje, sve više pojavljuju strujanja gospodarskih i kulturnih komunikacija, a posebno intelektualnih dodira. I to znatno više između južnoslavenskih naroda u Habsburškoj monarhiji.[30]

Privredne veze, te migracije stanovništva na čitavom području južnih Slavena, a naročito zbog prodora Turaka, dovodile su do dodira stanovništva, koje je potjecalo iz različitih sredina južnoslavenskog prostora, povezujući tako različite vjere, običaje, jezike i tradicionalne kulture. Štoviše, migracije stanovništva, izazvane turskim provalama, utječu na promjene društvenih odnosa te na strukturu naselja i komunikacija, na primjer: u hrvatskim zemljama zbog migracije srpskog stanovništva u 16. i 17. stoljeću. Te su migracije, posebno na rubnim područjima pojedinih južnoslavenskih naroda, utjecale na proces formiranja ispremiješanih etničkih zajednica na južnoslavenskom prostoru i na međusobno upoznavanje i zbližavanje. Trgovačke veze od srednjeg vijeka, a poglavito u 18. stoljeću, koje su se odvijale od balkansko-kontinentalnog dijela preko Podunavlja i Posavlja (u regijama uz tok Dunava i Save) do jadransko-mediteranskog prostora i obratno, nisu se ograničavale samo na prijenos različite robe. Jer su trgovačka putovanja i migracije stanovništva razvijala međusobne dodire predstavnika različitih južnoslavenskih naroda, te širila duhovni vidokrug. Ovo potonje, posebno je dolazilo do izražaja dodirima i vezama intelektualaca iz različitih južnoslavenskih sredina na stranim sveučilištima.

Promatrajući zbližavanje i suradnju južnoslavenskih naroda (pojedinaca i različitih društvenih grupa među njima) do 19. stoljeća, posebnu pažnju valja posvetiti gospodarskim i kulturnim komunikacijama. A od 15. stoljeća dalje na južnoslavenskom etničkom i političkom prostoru možemo zamijetiti više smjerova kulturnih komunikacija, među kojima posebno ove smjerove: jadransko-mediteranske, srednjoeuropsko-podunavske i balkansko-kontinentalne međusobne intelektualne utjecaje. Sociokulturne pak komunikacije između južnoslavenskih zemalja i naroda možemo pratiti na primjeru širenja vjera, običaja, tradicija, pismenosti; preko preuzimanja i širenja pisama: od beneventane i karoline do glagoljice, ćirilice i bosančice. Svi ti utjecaji i komunikacije šire se sustavnim vezama u pomacima ljudi (migracije, trgovina, razmjene i intelektualni dodiri) te zbližavanjem i dijelom spajanjem tradicionalnih društava i kultura. Posebno je u 18. stoljeću intelektualna

[30] Nije bilo potrebno posebno se zadržavati na te opise, jer to nema puno veze s jugoslavenskom idejom. Ovdje je dovoljno da se čitatelje uputi na povijest pojedinih naroda i zemalja u istoj enciklopediji.

suradnja bila vrlo živa u južnoslavenskim zemljama u Habsburškoj monarhiji, koja se razvija pod utjecajem terezijanskih i jozefinskih reformi i početaka modernizacijskih procesa. Upoznajmo stoga samo neke primjere oblika intelektualnih dodira i sociokulturnih komunikacija između južnih Slavena, koja nastaju u ozračju humanizma, reformacije i protureformacije sve do racionalizma i prosvjetiteljstva.

U krugovima hrvatskih i slovenskih humanista i latinista – promatrajući njihovo djelovanje u smjerovima jadransko-mediteranskih i srednjoeuropsko-podunavskih kulturnih komunikacija – iskazuju se od 15. do 17. stoljeća predodžbe u kojima se oživljava *ilirsko ime* (u geografskom, jezičnom, etničkom, povijesnom i diplomatskom značenju) kao oznaka za neke dijelove južnih Slavena, povezujući tako srodna narječja i različite etničke zajednice zajedničkim ilirskim imenom. Drugim riječima, oni ilirske nazive (Iliria, Iliricum, Iliri, Natio illyrica, ilirski jezik, lingua ilyrica) upotrebljavaju da bi označili prostor, njegovo stanovništvo (etnos) i jezik tog stanovništva; i to za određenje užeg hrvatskog i šireg južnoslavenskog teritorija, naroda, etnosa i jezika. A među tim humanistima i latinistima ističu se: I. Vitez, I. Česmički, B. Đurđević, A. Vrančić, M. Marulić, M. Vlačić, F. Petrić, J. Šižgorić, L. Crijević, V. Pribojević, I. Lucić, M. Orbini i drugi.

Ali je još veći korak na praktičnom području vjerske i pismene i jezično-književne suradnje dijela južnoslavenskih naroda pokušao učiniti slovensko-hrvatski reformacijski krug, okupljen oko P. Trubara i I. Unganda u 16. stoljeću za vrijeme postojanja hrvatsko-slovenske književne zajednice i južnoslavenske tiskare u Urachu (1561.-64- godine) gdje su štampali knjige na latinici, ćirilici i glagoljici, koje su namijenili svim južnim Slavenima. Te su intelektualne i kulturne komunikacije, te praktična suradnja i zajedničko djelovanje slovenskih i hrvatskih protestanata, od izuzetne vrijednosti u proučavanju približavanja južnoslavenskih naroda, uza svu prostornu/vremensku ograničenost tog pokušaja.

Promatrajući dakle navedene intelektualne i kulturne komunikacije u okviru šireg južnoslavenskog prostora, kao proces dugoga trajanja i utjecaja, zamijetit ćemo da su hrvatski humanisti i latinisti, kao i slovenski i hrvatski protestanti, u svojim djelima iskazivali predodžbu (različitog sadržaja) o jezičnoj i etničkoj srodnosti južnoslavenskih naroda. Od tada pa sve do 19. stoljeća, ideja je o jezičnoj i etničkoj srodnosti slavenskih naroda na jugu bila stalno prisutna u književnim, lingvističkim, geografskim i povijesnim djelima intelektualaca. Spomenimo najvažnije predstavnike: U Hrvata, od V. Pribojevića i

M. Orbinija preko J. Križanića i P. Rittera-Vitezovića do M. Vrhovca; u Slovenaca, od P. Trubara, J. Dalmatina (u 16. stoljeću) do njihovih nastavljača okupljenih oko Ž. Zoisa (V. Vodnik, A. T. Linhart, B. Kopitar) krajem 18. i početkom 19. stoljeća; u Srba, D. Obradović i J. Raić (u djelu "Istorija različitih slovenskih naroda, poglavito Bugara, Hrvata i Srba", Beč 1794. godine). Po širini i trajnosti utjecaja, njihova su djela, bez svake sumnje, imala izuzetne vrijednosti te su poticala daljnji razvoj intelektualnih komunikacija, i znatno pridonijela kulturnoj suradnji i idejnoj usmjerenosti intelektualaca narodnjaka u tijeku preporodnih pokreta i političkih akcija u južnoslavenskih naroda u 19. stoljeću.

Doba sazrijevanja: 19. stoljeće. Promatrajući s gledišta modernizacijskih procesa,[31] devetnaesto stoljeće je u razvoju južnoslavenskih naroda granično doba sazrijevanja. A vrši se, u nejednakim ritmovima razvoja, u tijeku složenih kulturnih, ekonomskih, društvenih i političkih promjena, koje vode do većeg stupnja formiranja pojedinih južnoslavenskih naroda, do ujedinjenja segmenata tih naroda u kompaktne etničke zajednice i njihovih integracija u moderne nacije. Ti procesi, čije početke pratimo od druge polovice 18. stoljeća, jasno su izraženi u prvoj polovici 19. stoljeća, upravo kada malobrojna elita teži međusobnoj suradnji južnoslavenskih naroda. Imajući pri tom na umu jugoslavensku ideju, bolje rečeno ideju o osnivanju južnoslavenske višenacionalne zajednice različitog opsega i sadržaja, koja se u tom stoljeću, kako ćemo upoznati, pojavljuje i razvija kao integralni dio političkih ideologija (na razini dakle ideja, ideologija i zamisli), metodološki je ispravno da polazimo od narodnih i nacionalnih individualnosti, od širih nacionalnih programa koji potiču i omogućavaju izgradnju zasebnih nacija. Tek zatim, poredbenim istraživanjem, možemo pratiti zasebne narodne i nacionalne integracijske i modernizacijske procese na južnoslavenskom prostoru. Tada uočavamo da različite etničke zajednice te narodi i nacije, koje su bile u većem poletu formiranja (slovenska, hrvatska, srpska i bugarska) iskazuju raznolikost društvenih, ekonomskih, kulturnih i političkih struktura, te raznolikost i višestrukost povijesnih temelja i tradicija, na kojima su pojedini narodi na slavenskom jugu izgrađivali svoju kulturnu i nacionalno-političku individualnost, tj. zasebne nacije. Ako to imamo na umu, onda jugoslavenska ideja nema *nacionalno* značenje.

[31] Modernizacijski procesi nastaju u tijeku primjene modernih vrijednosti u zemljama na prostoru europske periferije, a prenose ih narodi tih zemalja iz naprednijih društava Zapadne Europe: nastaju u tijeku primjene novih tehnologija u privredi, industrijalizacije zemlje, izgradnje visoke građanske i ujedno nacionalne kulture, osnivanja modernog školstva i razvoja obrazovanja, izgradnje modernih komunikacija, izgradnje modernog građanskog i industrijskog društva itd. U tijeku primjene tih modernih vrijednosti u nekoj zemlji, u tijeku tog procesa dugoga trajanja, nastaje proces transformacije tradicionalnog društva i tradicionalne kulture.

U svakom slučaju, postojanje i njegovanje višestrukosti povijesnih tradicija te raznolikosti razvojnih pojava i procesa kod južnoslavenskih naroda i nacija, kao i prisutnost različitih i često oprečnih interesa i potreba, i dalje će se očitovati u pokušaju uspostavljanja međusobne suradnje, u procesu njihovog međusobnog razdvajanja/spajanja. Pa ipak, dva su povijesna činitelja zahvatila čitav južnoslavenski prostor, koji će u 19. stoljeću djelomično utjecati, u tijeku uspostavljanja nekih oblika međusobne suradnje, na proces međusobnog približavanja nekih južnoslavenskih nacija. A to su: prvo, organizirani pokreti (privredni, kulturni, politički, nacionalni i socijalni, s posve različitim ritmovima) kod južnih Slavena i njihovo nastojanje za oslobađanjem od strane političke i ekonomske moći i podčinjenosti, unutar Osmanskog carstva na jednoj i u Habsburškoj monarhiji na drugoj strani i, drugo, dugi proces preobrazbe tradicionalnih društava kod pojedinih južnoslavenskih naroda u smjerovima modernizacijskih tokova prema građanskom i kapitalističko-industrijskom društvu. U skladu s tim društvenim procesima, koji se na tom prostoru odvijaju u posve različitim ritmovima, južnoslavenski narodi su uspostavili brojne međusobne komunikacije (osobne, intelektualne, kulturne, gospodarske i političke) koje ih sve više približavaju, ali im tada, u 19. stoljeću, ne pružaju nikakvu garanciju za međusobno ujedinjenje.[32]

U tijeku spomenutih razvojnih tokova –iskazanih preko uzajamne ovisnosti razvoja i stagnacije, na što utječe socioekonomska razina i razvijenost, visina akumulacije kapitala te razvoj i organizacija društvenih snaga –na južnoslavenskom prostoru nastaju važni procesi relativno dugoga trajanja, koji zahvaćaju cjelokupni društveni život, a najočitiji su u ovim promjenama i pojavama: udruživanja segmenata pojedinih naroda (unutar njihovih etničkih, kulturnih i političkih granica) u jedinstvene i veće narodnosne/etničke cjeline, u cjelovite političke narode: bugarski, hrvatski, slovenski, srpski, crnogorski i makedonski; formiranja nacionalnih zajednica; integracije dakle pojedinih južnoslavenskih nacija te formiranja njihovih posebnih nacionalnih država. Razvojem tih složenih socijalnih procesa, koji su u neujednačenim tokovima i strukturalnim razinama zahvatili sve južne Slavene, pojedine su *društvene grupe* (pojedinci, elite, interesne grupe, političke stranke, predstavnici nekih vlada, članovi nacionalnih institucija) svjesno težile međusobnoj suradnji, upoznavanju i u budućnosti približavanju južnoslavenskih naroda. I to postupno: prvo, najprije međusobno okupljanje južnih Slavena u Habsburškoj monarhiji, a tek zatim, ukoliko dođe do raspada

[32] Time sam jasno kazao da u 19. stoljeću nije bilo ni malo izgleda (ni političkih ni društvenih ni privrednih niti bilo kojih drugih) da se svi južni Slaveni ujedine u posve slobodnu i nezavisnu državu.

Monarhije, s onima izvan nje, s tim da su, na primjer hrvatski narodnjaci već za revolucije 1848.–49. godine, smatrali da će se ovi potonji (južni Slaveni na Balkanu) s vremenom civilizacijski približiti toj srednjoeuropskoj zajednici, a ne obrnuto.[33]

Prema tome, tek u tijeku novih socijalnih promjena i procesa – pri čemu su vidljivi utjecaji tradicija, kulture, socioekonomskih činitelja i suvremene politike – pojavljuje se tzv. jugoslavenska ideja, koju, nema sumnje, moramo promatrati kao proces relativno dugoga trajanja u nastojanju da male južnoslavenske nacije uspostave međusobnu suradnju. S gledišta pak (ne)mogućnosti njihova zbližavanja i sjedinjenja u 19. stoljeću, jer su se te ideje (o ilirstvu i jugoslavenstvu) uglavnom iskazivale deklarativno, bez obzira na njihovu realizaciju, nužno je poredbenim istraživanjem utvrditi sličnosti i posebnosti ustrojstva kulturnog te društvenog i političkog sustava u južnoslavenskih nacija, koje se, u tijeku modernizacijskih tokova, neosporno formiraju na posve različitim tipovima tradicionalnih društava i u većini na tradicijama vlastitih (različitih) povijesnih zajednica: i Hrvati i Srbi, i Bugari i Slovenci i Crnogorci. Nadalje, promatramo li sa stajališta sociopolitičkih procesa, zamijetit ćemo da se južnoslavenski narodi u 19. stoljeću "bude" (da organiziraju moderni privredni, kulturni, politički, nacionalni pokret) u okvirima višenacionalnih i višekulturnih država, posve različitih država i različitih ritmova procesa modernizacije.

U tijeku razvoja narodnih preporoda, kada, svaki narod napose i u posve drugačijim društvenim i kulturnim i političkim uvjetima, počinju izgrađivati modernu nacionalnu kulturu i privredu, u tijeku pojave poluslobodnih državica (Srbije i Crne Gore), te organizacije političkih pokreta (u Hrvata, Slovenaca i Srba u Ugarskoj), južnoslavenski narodi traže, svaki dakle u drugačijim uvjetima i mogućnostima, promjenu tradicionalnih društava i preuređenje postojećih carstava: Osmanskog carstva i Habsburške monarhije. Pri tom su dakako svjesni da ti narodi posjeduju kulturnu i nacionalno-političku individualnost. A ipak pojedinci, elite, neke političke stranke, poglavito u južnoslavenskih naroda u Monarhiji, stvaraju nacionalni politički program i izlažu novu *političku ideologiju*, već za revolucije 1848./49. i nakon 1860. godine dalje, u okviru koje razvijaju koncepciju o

[33] To su stajalište, koje se posve razilazilo od dotadašnjih gledišta o nastanku jugoslavenske države, posebno smatrali udarom na genezu nastanka AVNOJ-ske Jugoslavije. Time sam napose rušio mit o Jugoslaviji kao krajnjem cilju svih nastojanja kod južnih Slavena uopće. Kako mi je rečeno, to se nije smjelo objaviti, jer sam pokušao progovoriti "neovlašteno", mimo onoga što je Partija dopuštala. Taj istup nije bio dozvoljen.

ograničenoj suradnji južnih Slavena. Ne dakle i program o toj zajednici, program s jasnim ciljevima: koji bi prihvatili svi južni Slaveni u cilju ostvarenja zajedničke države.

Ideju o južnoslavenskom zajedništvu, različitog sadržaja i opsega, izraženu najčešće kao podsustav političke ideologije ili, bolje rečeno, kao podsustav nacionalno-političkih programa, koju su u drugoj polovici 19. stoljeća zastupali neki južnoslavenski narodi (pojedinci i malobrojne grupe kod njih) ipak možemo promatrati i kao odlučni zahtjev, koji je bio usmjeren na stvaranje nove južnoslavenske kulture, novog društva, na formiranje pojedinih nacija (bugarske, hrvatske, slovenske, srpske, crnogorske i makedonske) i na osnivanje južnoslavenske višenacionalne federativne kulturne i državne zajednice, kao na primjer unutar Habsburške monarhije za revolucije 1848./49. godine.[34]

<u>*Utemeljenje ideje o južnoslavenskoj kulturnoj zajednici*</u>. Početkom 19. stoljeća dvije su povijesne pojave poticale, na ograničenom prostoru, međusobno upoznavanje i suradnju malih južnoslavenskih naroda. A tu su: prvo, prvi i drugi srpski ustanak (1804. i 1815. godine) i, drugo, osnivanje Ilirskih provincija (1809.-1813. godine). Jer, borba srpskog a onda i crnogorskog naroda protiv turske političke moći, iskazane u vidu ustaničkih akcija, kao i proces izgradnje srpske i crnogorske države, imalo je odjek među južnim Slavenima. A unutar Ilirskih provincija, u toj novoj političkoj zajednici, uključeni su dijelovi hrvatskog i slovenskog naroda, koji uspostavljaju mnogobrojne međusobne komunikacije: jezične, kulturne, privredne, institucijske, tj. nastaju življi pomaci ljudi, roba, kultura itd.

Pa ipak, u konkretnom vidu, jugoslavenska ideje se kao određeni program prvi put (u južnih Slavena uopće) javlja za vrijeme ilirskog pokreta, koji je, kao hrvatski nacionalni preporod, od 1835. do 1848. godine poticao promjene i procese na svim područjima društvenog, kulturnog i političkog života. Hrvatski su preporoditelji zastupali koncepciju, koja je u hrvatskoj sredini imala gotovo neprekidnu tradiciju od 15. do 19. stoljeća, o jezičnom i etničkom srodstvu južnih Slavena. A ilircima se nametnula kao brana protiv agresivnog mađarskog nacionalizma. Pretpostavku o etničkom i jezičnom i kulturnom srodstvu i zajedništvu južnoslavenskih naroda iskazivali su idejom o formiranju "ilirske narodnosti" i "ilirskim" imenom, koji su, promatramo li s gledišta sociokulturnih i sociopolitičkih procesa, u ideologiji ilirizma imali dvojaku funkciju: prvo, ideja o "ilirskoj narodnosti" je, u širem značenju, sadržavala program i viziju o stvaranju nove ilirsko-

[34] Usp. o tome: P. Korunić, *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu*, nav. djelo; usp. o tome i druge radove istog autora navedene u literaturi na kraju ovog rada.

južnoslavenske kulturne zajednice, koja bi, preko jedinstvenog književnog jezika te književnosti i nove kulture, okupila čitavo etničko područje južnih Slavena; drugo, u užem nacionalno-političkom i kulturnom značenju, ilirsko je ime omogućavalo prevladavanje pokrajinske i jezične rascjepkanosti u Hrvata, tj. na hrvatskom prostoru.

U svakom slučaju, polazeći od kulturnog i etničkog/nacionalnog identiteta kao naviše vrijednosti svakog naroda, hrvatski su ilirci preporoditelji ideju o ilirsko-južnoslavenskoj kulturnoj zajednici, koja bi se, po njima, postupno izgradila zajedničkim naporima svih južnih Slavena, osnivali na kulturnom i narodno/nacionalnom pluralizmu. Ističući ideju "ilirske narodnosti" i "ilirsko ime", kao internacionalno *prezime* zajedničko svim južnim Slavenima, zagovarali su udruženje svih južnoslavenskih naroda u kulturni. Težili su dakle stvaranju ilirsko-južnoslavenskog kulturnog zajedništva, kao čvrste kulturne ("duševne") slavenske zajednice. S gledišta modernizacijskih tokova, ta bi jezična i kulturna zajednica poticala nacionalne integracijske procese kod malih južnoslavenskih naroda, te bi im bila moralni oslonac u borbi protiv stranaca i strane hegemonije. Štoviše, po njihovu učenju, kulturnim sjedinjenjem južnoslavenskih naroda, i prihvaćanjem zajedničkog neutralnog ilirskog imena/prezimena,[35] omogućilo bi se i ubrzalo konstituiranje i očuvanje hrvatske, slovenske, srpske i bugarske nacionalne kulture i političke posebnosti.

Tako su političkom ideologijom i kulturnom vizijom, koju su utemeljili hrvatski preporoditelji, već za razdoblje ilirskog pokreta inaugurirali (1) *nacionalno načelo*, kojim su dokidali društvenu, jezično/književnu i pokrajinsku rascjepkanost hrvatskog naroda, i (2) ujedno razvili ideju o stvaranju posve nove višenacionalne ilirsko-južnoslavenske kulturne zajednice. Uz to, ta je ideja u sebi sadržavala mogućnost da preraste u program za političko sjedinjenje nekih južnoslavenskih naroda. A tu su koncepciju o južnoslavenskoj političkoj zajednici hrvatski ilirci, zajedno s bivšim slovenskih ilircima te Srbima u Ugarskoj, izložili već za revolucije 1848./49. godine. Prema tome, ideja o "ilirskoj narodnosti", koju su ilirci zagovarali poglavito u funkciji stvaranja zajedničke južnoslavenske kulture, nije imala ni nacionalno ni unitarističko niti hegemonijsko obilježje. Jer su oni, već od početka ilirskog pokreta, u južnih Slavena izdvajali ova "rodoslovna" ("genetička") a u stvari nacionalna imena: hrvatsko, slovensko, srpsko i bugarsko. Pa zajedničkom *ilirskom* nazivu/prezimenu

[35] Ne dakle zajedničkog *nacionalnog* imena. Time sam odbacio gledište da su ilirci zagovarali južnoslavensku nacionalnu ideju i misao/program o južnim Slavenima kao jednoj naciji. Bile su to dalekosežne teze.

nisu žrtvovali pojedinačne nacionalne identitete ili nacionalne posebnosti u južnoslavenskih naroda, koje su osnivali na posebnosti porijekla, prošlosti, povijesti i tradicije.[36]

Izvan hrvatske sredine, ilirske su se ideje širile u Slovenaca, poglavito u pograničnim područjima Štajerske i Koruške, koje su bile više izložene njemačkom pritisku. Ali je do 1848. godine većina napustila ilirizam, koji je u slovenskoj sredini također ubrzao razvoj svijesti o vlastitoj jezičnoj i kulturnoj i političkoj individualnosti. U Srba pak ilirske su ideje uglavnom naišle na otpor, dok manji odjek ilirizma nalazimo u Bosni i Makedoniji. Pa ipak, uza sve ograničeno širenje ilirskih ideja izvan hrvatske sredine, neosporno je da je ilirizam ubrzao proces međusobne suradnje i približavanja južnih Slavena. Uspostavio je mnogobrojne intelektualne i kulturne komunikacije na širem južnoslavenskom prostoru, te ujedno razvio proces svjesnog međusobnog upoznavanja i zbližavanja južnoslavenskih naroda, koji se više neće prekidati, uza svu stagnaciju/razvoj međusobne suradnje.

Koncepcija o južnoslavenskoj političkoj zajednici. Promatrajući jugoslavensku ideju s gledišta politike i sociopolitičkih procesa, s gledišta ideje/programa o političkom udruženju južnoslavenskih zemalja, valja spomenuti J. Draškovića. Polazeći od načela narodnosti i u ime jezične i etničke srodnosti, on je još 1932. godine u brošuri *Disertacija* savjetovao hrvatske "poklisare" da kod kralja u Beču traže sjedinjenje hrvatskih i slovenskih pokrajina u jednu državnu zajednicu: u "kraljevstvo Iliričko", kojemu bi se s vremenom pridružila Bosna i Hercegovina, tvoreći zajedno "Iliriju veliku". Svjesni nemogućnosti ostvarenja takvog političkog programa, ni hrvatski ni slovenski ilirci sve do revolucije 1848./49. godine ne traže sjedinjenje južnoslavenskih naroda u neku zajedničku političku i državnu zajednicu. U ideologiji ilirizma takav politički program još nije pronađen.

Za revolucije 1848./49. godine nastupa važno razmeđe u povijesti južnoslavenske ideje i u procesu međusobnog približavanja i međusobne suradnje južnih Slavena. Jer su tada Hrvati te Slovenci i Srbi u Ugarskoj pri put (u južnih Slavena uopće) donijeli odluku o međusobnom sjedinjenju u federativnu višenacionalnu južnoslavensku političku/državnu zajednicu. U određenju tog saveza polazili su dakle od poštovanja nacionalne i političke individualnosti u južnoslavenskih naroda. Uza sve postojanje ideoloških razlika, koje su u njih nastale kao odraz različitih društvenih sredina i tradicija, oni su južnoslavenski savez

[36] Drugačiju koncepciju zastupa autor jugoslavenske/južnoslavenske ideje koja je objavljena u drugom izdanju EJ: "Ideologija hrvatskoga preporodnog pokreta, provedenog pod imenom ilirskog pokreta (1835-48) sadržavala je južnoslavensku nacionalnu ideju, tj. misao o južnim Slavenima kao jednoj naciji".

zamišljali kao višenacionalnu i ravnopravnu zajednicu, kojoj je politika austroslavizma i federalizma odredila opseg a načelo prirodnog i narodnog prava sadržaj.[37]

Najprije su slovenski narodnjaci i političari, nasuprot velikonjemačkoj ideji, u svom slovenskom nacionalnom i političkom programu *Zedinjena Slovenija* tražili sjedinjenje ujedinjene Slovenije s Hrvatskom. Taj su zahtjev uputili i Hrvatskom saboru. A zatim su predstavnici Srba u Monarhiji na svibanjskom saboru u Srijemskim Karlovcima zahtijevali osnivanje srpske Vojvodine i njezino sjedinjenje s Hrvatskom. Uzimajući u obzir pristanak Slovenaca i Srba u Ugarskoj kao izraz "narodne volje" da s Hrvatima stupe u ravnopravnu političku i državnu zajednicu, Hrvatski je sabor 1848. godine, polazeći od politike austroslavizma i federalizma, tražio konfederalno preuređenje Monarhije, te donio odluku da se u jednoj od njezinih federalnih jedinica okupi etničko područje južnih Slavena. Time je zahtjev za sjedinjenje ujedinjene Hrvatske s ujedinjenom Slovenijom i srpskom Vojvodinom u južnoslavensku federativnu političku zajednicu ("u bližnji savez", osnovan "na temelju slobode i savršene jednakosti") dobio prvi put u povijesti državnopravno značenje. Pa iako do njegova ostvarenja tada nije došlo, ipak je odluka Sabora imala važno historijsko značenje u daljnjem razvoju jugoslavenske/južnoslavenske ideje.[38]

Promatramo li polazeći od tih zasada, bjelodano je da su oni zahtjev za sjedinjenje Hrvatske sa Slovenijom i Vojvodinom u južnoslavenski politički/državni savez osnivali na koncepciji o preuređenju Habsburške monarhije u konfederalnu zajednicu ravnopravnih naroda, i to ne na historijskom već na prirodnom i narodnom pravu te na jezičnom i nacionalnom načelu. Prema njihovom očekivanju, taj bi *južnoslavenski politički savez* nastao u tijeku građanske i buržoaske revolucije, a nakon rušenja feudalizma te nakon stvaranja austrijske konfederacije i u tijeku izgradnje građanskog i kapitalističkog društva. A imao bi ovu zadaću: riješio bi nacionalno pitanje u malih južnoslavenskih naroda u Monarhiji, te omogućio i ubrzao nacionalno-integracijske i modernizacijske procese; otvorio bi nadalje put konačnom formiranju nacionalnih jedinica (Hrvatske, Slovenije i srpske Vojvodine) i oblikovanju modernog građanskog i kapitalističkog društva. Prema njihovu gledištu, takav bi južnoslavenski federativni savez (unutar austrijske konfederacije, osnovanoj na međunarodnom ugovoru jednakih država članica) štitio male južnoslavenske

[37] P. Korunić, "Hrvatski nacionalni i politički program 1848./49. godine", *Povijesni prilozi* 11, Zagreb 1992.

[38] Nakon tog zahtjeva Hrvatskog sabora, na koji se kasnije oslanjaju svi hrvatski političari, više se nije moglo govoriti o jugoslavenstvu kao "nacionalnoj" vrijednosti. A ipak to gledište i dalje mnogi zastupaju.

narode od njemačke i mađarske hegemonije: od germanizacije i mađarizacije. Za postojeći zakonski i državnopravni poredak, bio je to zahtjev koji je pretpostavljao potpuni prevrat političkog i državnog i institucionalnog i pravnog i društvenog poretka.

Takvu južnoslavensku političku koncepciju odlučno su zastupali hrvatski liberali i demokrati: liberalno jezgro *Narodne stranke*, okupljeno za revolucije 1848./49. godine u Hrvatskom saboru, oko liberalnih zagrebačkih listova (*Slavenski Jug*, *Südslawische Zeitung* i *Jugoslavenskih novina*) i u političkom društvu *Slavenska lipa na slavenskom Jugu*, i to sve do kraja 1850. godine, do zabrane svake političke djelatnosti. Slovenska pak liberalna inteligencija, okupljena oko svoga glasila *Slovenija*, slijedila je do potkraj 1848. godine tu južnoslavensku koncepciju koju su zastupali i Hrvati, s kojima su 1850. godine preko zajedničkog lista *Südslawische Zeitung* (koji je izlazio u Zagrebu) uspostavili blisku suradnju. A tu su južnoslavensku politiku zastupali i Srbi u Ugarskoj, uz još čvršće povezivanje s Hrvatima, iako je, zbog pitanja pripadnosti Srijema i vjerskih razlika među njima, dolazilo do međusobnog nepovjerenja. Uza sve to, jasno je da je tzv. jugoslavenska ideja 1848./49. godine prerasla u bitno novu kvalitetnu etapu. Jer, spomenuti zagovornici južnoslavenskog zajedništva 1848. godine (1) polaze od spoznaje o postojanju pojedinačnih nacionalnih i političkih individualnosti u južnih Slavena; (2) zastupaju gledište da južnoslavenska zajednica treba da bude političke i državnopravne prirode i (3) neosporno su tražili da u toj južnoslavenskoj državnoj zajednici, ako do nje dođe, nove nacionalne države (ujedinjena Hrvatske, ujedinjena Slovenija i srpska Vojvodina) zadrže sve elemente nacionalno-političke samostalnosti, individualnosti i slobode.[39]

Pa ipak, u jednom slučaju hrvatski i srpski preporoditelji političari zagovarali su početkom revolucije 1848. godine političko sjedinjenje svih južnih Slavena. Međutim, povezivanje sa Srbijom nametnulo se u slučaju raspada Habsburške monarhije, što se njima početkom revolucije činilo da taj proces nastaje. Pritom su Hrvati, a još više Srbi iz Ugarske, uspostavili mnogobrojne komunikacije s Kneževinom Srbijom, čija je vlada savjetovala međusobno povezivanje i sjedinjenje južnih Slavena u Monarhiji.

Bilo je to u skladu s politikom Srbije, koja je, u procesu stvaranja samostalne nacionalne države, težište svoga društvenog razvoja i političke djelatnosti imala na

[39] Time sam nastojao pokazati da od tada nadalje jugoslavenska ideja nije sadržavala "nacionalna" obilježja, niti zahtjev za stvaranje unitarne jugoslavenske *nacionalne države*. Naprotiv, oni su tim programom već 1848. godine jasno izrazili zahtjev da trajno ostanu u austrijskoj konfederaciji kao novoj europskoj državi.

Balkanu. Ta orijentacija Srbije, u kojoj su također sadržani elementi međusobnog upoznavanja i zbližavanja južnoslavenskih naroda, izložena je u srpskom nacionalno-političkom programu *Načertanije*, koji je 1844. godine sastavio I. Garašanin. Polazeći od gledišta da je "Srbija toliko mala da u tom stanju ostati ne sme", Garašanin je težio njenom proširenju na čitavom etničkom području unutar Osmanskog carstva. Zbog toga srpska vlada uspostavlja međusobne odnose s južnim Slavenima (u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Makedoniji) u nastojanju da ih okupi u jednu cjelinu. U svakom slučaju, *Načertanije* nije sadržavao program južnoslavenske politike. Ali zato nije isključivao ideju međusobnog upoznavanja i približavanja južnih Slavena, te suradnje među njima. Jer je srpska vlada, držeći se *Načertanija*, tada i slijedećih decenija, preko tajnih odbora i propagande, uspostavljala mnogobrojne komunikacije s južnim Slavenima.

Nakon sloma revolucije 1848./49. godine, pojedini su hrvatski te slovenski i srpski narodnjaci u Monarhiji, i za vrijeme neoapsolutizma, uza sve izražene razlike mišljenja, nastajanje "južnoslavenske zajednice" u kulturnom i političkom pogledu i dalje zamišljali kao dugotrajni etapni proces. Pri tom su hrvatski narodnjaci smatrali da stvaranje južnoslavenske višenacionalne zajednice, ako do nje dođe, treba da bude cilj zajedničkog nastojanja svih južnih Slavena. Da bi ostvarili taj konačni cilj (osnivanje samostalne južnoslavenske kulturne i političke zajednice) južnoslavenski narodi svoju djelatnost treba da usmjere podjednako na kulturni i politički plan. Prema toj ideji, etapnu južnoslavensku politiku – zasnovanu na dugi rok: od okupljanja južnoslavenskih naroda u svoje nacionalne i političke zajednice, preko njihova međusobnog upoznavanja i zbližavanja i suradnje do užeg povezivanja unutar postojećih državnih sustava: Habsburške monarhije na jednoj i Osmanskog carstva na drugoj strani – treba da prati nastojanje za stvaranje zajedničke južnoslavenske kulture, koja bi južne Slavene "u duhu" zbližila. Bio je to jednostrani program koji nije imao izgleda da se oživotvori. I doista, na tom zajedničkom planu (okupljanja oko zajedničkih institucija i projekata na području jezika, kulture, privrede, političkog programa, političke zajednice i političkih institucija, novinstva, školstva itd.) južnoslavenski narodi u 19. stoljeću nisu učinili ništa, niti su to tada mogli.

Razvoj jugoslavenske ideje i stvaranje programa južnoslavenske politike u drugoj polovici 19. stoljeća. Međusobna suradnja i približavanje južnoslavenskih nacija u tom razdoblju valja promatrati također kao proces relativno dugoga trajanja, u kojem se iskazuje

znatno brži preobražaj tradicionalnih društava u smjerovima modernizacije. U tijeku razvoja prema industrijskom i građanskom i kapitalističkom društvu, u tijeku formiranja južnoslavenskih nacija, na južnoslavenskom prostoru se postupno smanjuju društvene razlike, da bi se početkom 20. stoljeća pojavile sličnosti u društvenim strukturama. No, te su razlike, napose na području privrede i obrazovanja, i dalje ostale goleme: u tom razvoju prednjačili su južnoslavenski narodi u Habsburškoj monarhiji. Tako je bilo i prilikom ujedinjenja 1918. godine. Otuda se u južnoslavenskih naroda pojavljuju donekle zajednički interesi i ciljevi, ali nailazimo i na stupnjeve stagnacije u suradnji te na pojavu međusobno različitih interesa i sukoba, na primjer: hrvatsko-srpski sukob zbog prisvajanja bosansko-hercegovačkog etničkog i političkog područja. Pa ipak, kao nikada ranije, južnoslavenske nacije uspostavljaju tada mnogobrojne međusobne komunikacije (osobne, intelektualne, kulturne, političke i gospodarske) te donose prvi put programe zajedničke južnoslavenske politike, koji tada nisu ostvareni. U tom razdoblju razvoja jugoslavenske ideje, uočavamo dvije etape: prvu, od kraja 1860. do 1878. i, drugu, od 1878. do 1903. godine. U prvoj etapi, pojedini južnoslavenski narodi (Slovenci, Hrvati, Srbi, Crnogorci, Makedonci i Bugari) u okviru svojih nacionalnih programa (političkih, privrednih, školskih i obrazovnih, kulturnih, socijalnih itd.) teže postizanju nacionalno-političke individualnosti i osiguranju vlastite političke i državne samostalnosti, koje ponekad, u kriznim trenucima, vide i u budućoj južnoslavenskoj i balkanskoj zajednici. Nesumnjivo, riječ je o razdoblju u kojem se pokušava formirati južnoslavenski/balkanski pokret, koji teži osnivanju južnoslavenske ili balkanske federacije, kao na primjer 1865./68. godine. Međutim, ta je etapa završila 1878. godine intervencijom velikih sila, kojom su razbile koncepciju da Balkan pripada balkanskim narodima. Tada, na temelju odluka Berlinskog kongresa, Srbija i Crna Gora postaju nezavisne, Austro-Ugarska je dobila pravo da okupira Bosnu i Hercegovinu koje time ulaze u austrougarski državni okvir; uspostavljena je autonomna kneževina Bugarska i Istočna Rumelija, dok je Rumunjska dobila nezavisnost. Od tada se sve mijenja. Uskoro Srbija potpada pod utjecaj austrougarske politike. Nakon toga, nestaje opće južnoslavenske politike i mogućnosti zajedničkog političkog programa sve do početka 20. stoljeća.

U Hrvata su od 1860. godine do kraja 19. stoljeća jugoslavensku/južnoslavensku ideju (različitog sadržaja) zastupali pojedinci te malobrojna elita unutar *Narodnih stranaka*, u svim hrvatskim pokrajinama. Vidjeli smo da su hrvatski preporoditelji političari već za

vrijeme revolucije 1848./49. godine izložili osnovna načela političke ideologije, koja se iskazuje u dva međusobno povezana politička programa: hrvatski nacionalni program (o ujedinjenoj Hrvatskoj) i program austrijske konfederacije. A na tome su, nakon sloma neoapsolutizma 1860. godine, osnivali kulturni i nacionalno politički identitet hrvatskog naroda, tj. hrvatski nacionalni program, čije su ostvarenje vidjeli unutar austrijske konfederacije, ali i ideju o osnivanju južnoslavenske višenacionalne zajednice. Zato ni tada jugoslavenstvo nema nacionalno obilježje. Uza sve postojanje znatnih razlika mišljenja, hrvatski su političari u ovom razdoblju "jugoslovjenstvo" shvaćali kao proces, u kojemu se iskazuje razvoj od neposrednog (pojedinačne hrvatske, slovenske, srpske, bugarske, crnogorske i makedonske kulturne i nacionalno-političke individualnosti) prema općem i zajedničkom višenacionalnom južnoslavenstvu. A treba da se ostvari (na načelu federalnog pluralizma, koja omogućuje postojanje i život više nacionalnih zajednica) u dvojakom vidu: 1. u obliku južnoslavenske federativne državne zajednice i 2. u obliku kulturne ("duhovne") federacije. Za razliku od hrvatskog nacionalnog programa, koji su uglavnom osnivali na hrvatskom državnom pravu, oni su ideju o južnoslavenskoj zajednici, kao i međusobnu suradnju, isključivo temeljili na prirodnom pravu i federativnom načelu. Ali su, ocjenjujući realno odnos društvenih i političkih snaga u južnoslavenskih naroda, način i put nastajanja buduće "jugoslovjenske zajednice" i sada zamišljali kao etapni proces.

Po tom učenju, sredstva za ostvarenje tog cilja jesu kulturno zbližavanje i političko sjedinjenje. Tijekom "duhovnog" zbližavanja južnoslavenskih naroda trebalo je, kao krajnji cilj, utemeljiti jedinstveni književni jezik te zajedničku književnost i nauku. A u tome je odlučnu ulogu trebalo da ima *Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti*. Političko i državno pak sjedinjenje južnih Slavena, u novu višenacionalnu zajednicu, ostvarilo bi se tek u budućnosti. Prije toga, svaki od južnoslavenskih naroda morao bi se formirati, na temelju vlastite tradicije i etničkog načela, u posebne/individualne kulturne i nacionalno-političke zajednice. A to je – uz stvaranje južnoslavenske kulturne zajednice, koja može prethoditi političkom interesnom udruživanju – prva etapa na putu ostvarenja jugoslavenske ideje, a druga je: povezivanje južnoslavenskih naroda u Habsburškoj monarhiji u federativnu zajednicu oko Hrvatske, na jednoj, i oko Srbije (izvan Monarhije, na Balkanu) na drugoj strani. Tek poslije toga, u slučaju raspada Habsburške monarhije i rješenja istočnog pitanja, moglo bi se osnovati nezavisnu federativnu južnoslavensku državu.

Zastupajući to gledište zajedno s mnogim narodnjacima, F. Rački je već 1861. godine kao prvu idealnu etapu političkog zbližavanja južnoslavenskih naroda označio državno sjedinjenje Hrvata sa Slovencima i Srbima u Monarhiji unutar austrijske federacije. Bio je to južnoslavenski/austrijski politički program. Taj je program u Hrvata od revolucije 1848. sve do početka 20. stoljeća, a osobito 1865./67. godine, bio trajno prisutan. A ta je jugoslavenska koncepcija bila također u skladu s prijedlogom vlade Kneževine Srbije, koji je u kolovozu 1866. godine prihvatio biskup J. J. Strossmayer kao ugledni vođa *Narodno-liberalne stranke*, o osnivanju "jugoslavenske države nezavisne i od Austrije i od Turske". Jer je i taj prijedlog srpske vlade počivao na etapnoj južnoslavenskoj politici. Smatrajući da zbog uvođenja državnog dualizma predstoji skori raspad Monarhije i rješenje istočnog pitanja, ujedinjena je hrvatska *Narodna stranka* (*Narodno-liberalna* i *Narodno-samostalna*) početkom travnja 1867. godine ugovorila s vladom Kneževine Srbije program zajedničke južnoslavenske/balkanske politike. Prema njemu, južnoslavenska/balkanska "savezna država", kao konačni cilj svih južnih Slavena i balkanskih naroda, trebalo je da se ostvari etapno. Prva akcija Srbije i Hrvatske trebalo je da bude usmjereno na oslobađanje Bosne i Hercegovine i njeno sjedinjenja sa Srbijom. Ali je *Narodna stranka* i tada zagovarala političko povezivanje ne samo sa Srbijom i drugim balkanskim narodima, nego i sa Slovencima, i to zbog političkih i gospodarskih razloga. Međutim, srpska je vlada uskoro, u ljeto iste godine, napustila taj program zajedničke južnoslavenske i balkanske politike, iako je komunikacije s Hrvatima i drugim balkanskim narodima i dalje održavala.

Od tada je hrvatska *Narodne stranka* bila primorana da nacionalnoj i južnoslavenskoj politici odredi drugi smjer: vratila se političkom programu (nacionalnom i konfederalnom) iz revolucionarne 1848./49. godine. Pa ipak, neki su hrvatski političari, u razdobljima krize, i dalje mislili da krajnji "idealni cilj" svih južnoslavenskih naroda treba da bude njihovo sjedinjenje u zajedničku i nezavisnu južnoslavensku federalnu državu. Sažimajući ta nastojanja, i polazeći od uvjerenja o postojanju nacionalno-političkih individualnosti u južnih Slavena, polazeći dakle na prvom mjestu od hrvatskog nacionalnog programa (ujedinjene Hrvatske), M. Pavlinović je 1869. godine jugoslavensku državu (Jugoslaviju) zamišljao kao konfederalnu zajednicu ravnopravnih naroda. Ali su hrvatski političari, u nedostatku zajedničkog programa južnoslavenske politike sa Srbijom, težili da najprije u

Austro-Ugarskoj okupe Hrvatsku, Sloveniju, Vojvodinu te (od 1878. godine) Bosnu i Hercegovinu u južnoslavensku državnu zajednicu unutar austrijske konfederacije.

Međutim, svaka je politička akcija u tom smjeru ovisila o unutrašnjim prilikama i međunarodnim odnosima. U međunarodnoj krizi, koja je nakon Pruske pobjede na Francuskom 1870. uzdrmala opstanak Habsburške monarhije, hrvatska je *Narodna stranka* dala poticaj za sastanak južnoslavenskih političara u Sisku i u Ljubljani. Napokon su se u Ljubljani, od 1. do 3. prosinca 1870. godine, sastali hrvatski i slovenski političari i jedan predstavnik Srba u Monarhiji, te donijeli zajedničku "Izjavu" tzv. južnoslavenske politike. U njoj su ti političari prvi put u povijesti na jednom organiziranom kongresu izrazili koncepciju o "jedinstvu južnih Slavena" uopće, i napose o vrlo bliskoj suradnji Hrvata, Slovenaca i Srba u Monarhiji, prema južnoslavenskom/austrijskom programu, "na polju književnom, ekonomičkom i političkom". Pa ipak, ne gubeći ni pritom iz vida "ukupno jugoslavenstvo", tj. ideju o suradnji svih južnih Slavena, M. Mrazović je tada, kao stvarni vođa hrvatske *Narodne stranke*, u uspostavio bliske veze s vladom Kneževine Srbije. Ali je tada J. Ristić odgovorio Mrazoviću "da srpska vlada prihvata ideju južnoslavenstva, ali sa svoje strane samo na Balkanskom poluostrvu". I zaključio da je "preko" (u Habsburškoj monarhiji) "Hrvatska pozvana na ostvarenje ove ideje, srpska se vlada ne može mešati u te stvari". Prema tome, srpska je vlada u svojoj politici težila da okupi južne Slavena izvan Monarhije oko Srbije, dok je južnoslavenskim narodima u Austro-Ugarskoj savjetovala da se okupe u državnu zajednicu oko Hrvatske. A u tom smjeru su, prema svemu sudeći, tada i bile realne mogućnosti svake takve konkretne politike. I tu su, kao i do tada, prisutna dva južnoslavenska politička programa: prvi, južnoslavenski/austrijski (o udruženju južnih Slavena u Habsburškoj monarhiji) i, drugi, južnoslavenski/balkanski program (o okupljanju balkanskih naroda oko Srbije). Ta je dva politička programa bio teško pomiriti.

Pa ipak, prihvaćajući, u postojećim prilikama, politiku koja zagovara sjedinjenje južnih Slavena unutar Habsburške monarhije, neki su hrvatski političari i dalje do kraja stoljeća, nasuprot trajnoj opasnosti od politike Drang nach Osten i Magjarorszaga, napose u trenucima krize, slobodni razvoj južnoslavenskih naroda vidjeli u budućoj jugoslavenskoj federativnoj zajednici. Pritom su, kao i do tada, zastupali načelo da su "jugoslavenski narodi" ("što sačinjavaju Jugoslavenstvo") "potpuno među se, u svakom smislu i u svačemu jednaka i ravnopravna". I tada je ta elita u Hrvatskoj, prema tome, ideju o "jugoslavenskoj

zajednici" osnivala na federativnom načelu i koncepciji o višenacionalnoj zajednici, te na ideji jednakosti i ravnopravnosti naroda. Ali su tu južnoslavensku politiku, polazeći od realnih odnosa snaga, također zasnivali na dugoročnim ciljevima: od formiranja posebnih individualnih nacionalno-političkih i državnih zajednica (tj. zasebnih modernih nacija) u južnoslavenskih naroda, preko njihova okupljanja oko Hrvatske (unutra Austro-Ugarske) na jednoj, te okupljanje južnih Slavena oko Srbije i Crne Gore izvan Monarhije na drugoj strani, do sjedinjenja svih "jugoslavenskih zemalja" u "nezavisnu, narodnu i državnu zajednicu Jugoslavensku". Taj je program jugoslavenske politike, temeljen na ideji o narodnoj ravnopravnosti i federativnom načelu, koji je omogućavao razvoj svake nacije napose, isključivao hegemoniju jednog naroda nad drugim, a bio je dovoljno širok da omogući suradnju svih južnoslavenskih naroda. Uza sve daljnje velike promjene u sadržaju južnoslavenske ideologije, taj je program južnoslavenske politike funkcionirao i prilikom stvaranje Jugoslavije 1918. godine. Taj je program bio jednostran: dolazio je uglavnom s hrvatske strane, koji je uvijek polazio od hrvatskog nacionalnog programa, a time i od izgradnje modernog građanskog i industrijskog društva i moderne hrvatske nacije.

Nastojanja pak Srba za formiranjem srpske nacije i stvaranjem samostalne nacionalne države, koji su na prvom mjestu težili proširenju svoga teritorija, odredila su u njih razvoj južnoslavenske ideje. Jer, ako pri tom znamo da su srpsko etničko područje i srpski narod podijeljeni unutar više historijskih pokrajina i država (u okviru Osmanskog carstva i Habsburške monarhije) jasno je da je problem udruživanja segmenata srpskog naroda u jedan politički narod, u modernu srpsku naciju, bio daleko složeniji negoli kod ijednog južnoslavenskog naroda. Promatrajući s gledišta primjene modernosti i modernizacijskih tokova i nacionalno-integracijskih procesa, vidljivo je da je problem srpske politike bio: kako unutar jedne političke zajednice ujediniti srpsku naciju. A upravo je to nastojanje u razdoblju 1860. do 1878. godine odredilo odnos Srbije prema južnoslavenskom programu, koji je imao: srpsko-crnogorsku te srpsko-bugarsku i srpsko-hrvatsku osnovicu. Ma koliko da je u toj orijentaciji bila prisutna akcija Srbije "na Istoku" i njeno moguće teritorijalno proširenje, što je bio njezin glavni cilj, neosporno je da su Srbi svojom vanjskom politikom poticali međusobnu suradnju i međusobno upoznavanje južnoslavenskih naroda.

Srpska politika je prije svega težila rješenju "istočnog pitanja" i oslobođenju Srbije ispod turske vlasti i njezinom teritorijalnom proširenju. I u tom su smjeru bile stvarne

mogućnosti Kneževine Srbije: za njeno jačanje i moguće teritorijalno proširenje. Pri tom je samo sporadično računala na pomoć Hrvatske i Vojvodine (na Hrvate i Srbe u Monarhiji) dok Slovence i Sloveniju u svojim političkim planovima sve do početka 20. stoljeća nije uzimala u obzir. U skladu s tim, Srbija je za vrijeme Mihaila Obrenovića, od 1865. do 1868. godine, težila stvaranju balkanskog saveza država i formiranju pokreta protiv turske političke moći na Balkanu. A polazeći od koncepcije o formiranju tog saveza, srpska vlada je, u svojoj diplomatskoj aktivnosti, utjecala na stvaranje međudržavnih ugovora Srbije s Crnom Gorom te Grčkom i Rumunjskom, ali i s političkim predstavnicima u Hrvatskoj (ujedinjenom *Narodnom strankom*) i Bugarskoj. No, s gledišta političkog južnoslavenstva, Srbija je najtješnji savez ugovorila s Crnom Gorom. Prema tom ugovoru, trebalo je najprije stvoriti "veliku Srbiju", tj. osloboditi čitav srpski narod u Osmanskom carstvu i ujediniti ga unutar Srbije. A zatim "i pod tim uslovom knjaz Crne Gore obećava da će Crnu Goru pridružiti i ujediniti s tom velikom državom" - sa Srbijom. Pri tom je vlada Kneževine Srbije nastojala, u ugovoru s Grčkom i Rumunjskom, dobiti dio Makedonije, te u daljnjoj akciji pridružiti Srbiji Bosnu i Hercegovinu i Staru Srbiju. Nastavljajući nadalje na tradiciji srpsko-bugarskih odnosa, srpska vlada je 1867. godine prihvatila prijedlog bugarskog "Dobrotvornog društva". Prema tom ugovoru, srpski i bugarski narod bi se ujedinio unutar "jugoslavenskog carstva", sa zajedničkom vladom. To bi "jugoslavensko carstvo" uključilo i Makedoniju, ali kao dio bugarske državne polovice. Bila je to balkanska politika, koja je težila ujedinjenju svih balkanskih naroda u novu "saveznu državu". Tu je, kako vidimo, i dalje bio aktualan južnoslavenski/balkanski politički program.

U najužoj vezi s tom politikom Srbije "na Istoku", tj. na Balkanu, srpska vlada je početkom travnja 1867. godine ugovorila spomenuti program južnoslavenske/balkanske politike i s ujedinjenom hrvatskom *Narodnom strankom*. A prema njemu, ta "savezna država" južnoslavenskih/balkanskih naroda, kao praktični cilj njihove zajedničke politike, trebala je da se ostvari etapno. Prva zajednička akcija Srbije i Hrvatske trebalo je da bude oslobođenje Bosne i Hercegovine i njihovo pridruženje Srbiji. Ali je srpska vlada, vidjeli smo, uskoro i taj južnoslavenski/balkanski program napustila. Time su sve do početka 20. stoljeća nestale mogućnosti vođenja južnoslavenske političke širih razmjera. Jer iako je Srbiji, kao i Crnoj Gori, 1878. godine priznat državni suverenitet, upravo je od tada u Srbiji zavladao snažni utjecaj Austro-Ugarske. Zbog toga sve do početka 20. stoljeća Srbija ne

vodi odlučnu južnoslavensku/balkansku politiku, koja bi, prema spomenutim programima, obuhvatila sve južne/balkanske narode i ujedinila ih u "saveznu državu". Bio je to pokušaj da se i Hrvatskoj nametne južnoslavenski/balkanski politički program, koji je hrvatska *Narodna stranka*, u uvjerenju da se Austro-Ugarska raspada, dijelom prihvatila, ali nikada nije napustila ključne elemente tog programa: federalizam i nacionalnu samostalnost.

Pojava pak i razvoj crnogorske države, kao i postojanje posebnosti društva te običaja i institucija u njoj, utjecali su na formiranje crnogorskog naroda. Ali pri tom Crnogorci ipak stalno ističu blisko srodstvo sa Srbima i potiču suradnju sa Srbijom, te razvijaju svijest o pripadnosti srodnom srpskom narodu i zajedničkoj srednjovjekovnoj srpskoj državi. U Crnogoraca je ta težnja za suradnjom i povezivanjem sa Srbijom bila snažno izražena. Zato su Crnogorci i Srbi uspostavljali mnogobrojne međusobne komunikacije: intelektualne, osobne, političke, međudržavne i privredne. Želja i nastojanje za stvaranjem crnogorsko-srpskog zajedništva stalno su rasle, što je utjecalo na migracije Crnogoraca u Srbiju. A zatim dolazi i do stvaranja spomenutog međudržavnog ugovora između Crne Gore i Srbije. Pa ipak, zbog političkih suprotnosti između srpske i crnogorske dinastije, te postojanja posebnosti društava i institucija, i dalje se nastavlja razvoj posebnog/individualnog života u Crnoj Gori, određujući tako nacionalnu samobitnost Crnogoraca.

Pri tom je, tijekom razvoja crnogorsko-srpskih odnosa, u manjoj mjeri dolazila do izraza južnoslavenska ideja, kao jasno izražen južnoslavenski program. Ipak, promatrajući s gledišta međusobnog upoznavanja i približavanja južnih Slavena, neosporno je da su dugotrajni te složeni i kompleksni odnosi između Srbije i Crne Gore u 19. stoljeću bili veoma plodni, mnogostruki i izuzetno značajni, napose za malu crnogorsku državu.

Međutim, po širini i trajnosti uspostavljanja međusobnih odnosa i komunikacija višeetničkih zajednica, na južnoslavenskom prostoru uopće, bosansko-hercegovačko je područje od posebnog značenja za proučavanje procesa međusobne suradnje i zbližavanja malih južnoslavenskih naroda. Jer se u samoj Bosni i Hercegovini razvijaju društveni odnosi i uspostavljaju mnogostruke međusobne komunikacije triju vjerskih i etničko-(narodno)-nacionalnih zajednica (Hrvata, Srba i Muslimana) dok se sama zemlja razvija na temeljima institucija vlastite društvene i povijesne i tradicionalne zajednice. A istodobno Bosna i Hercegovina, kao središnje pokrajine zamišljene "Jugoslovjenije" i kao višeetnička

zajednica, mnogobrojnim činiocima i povijesnim pojavama vezana i sa Srbijom i s Hrvatskom, postaju područje oko kojeg se sukobljavaju interesi Srba i Hrvata.

U konkretnom vidu, južnoslavenska ideja se u Bosni i Hercegovini pojavljuje već za vrijeme ilirskog pokreta, a zatim nakon sloma neoapsolutizma 1860. godine. Pod utjecajem jugoslavenske/južnoslavenske ideje koju je širio najprije ilirizam, a od 1860. godine dalje J. J Strossmayer i F. Rački (koju su zagovarale hrvatske *Narodne stranke*) na jednoj, te pod utjecajem organiziranih akcija i propagande vlade Kneževine Srbije na drugoj strani, pojedinci i grupe bosansko-hercegovačkih intelektualaca prihvaćaju i zagovaraju ideju o stvaranju jugoslavenske države, u kojoj bi Bosna i Hercegovina ipak bile posebna jedinica. A vidjeli smo da je, prema programu južnoslavenske/balkanske politike koji je Srbija 1867. godine ugovorila s hrvatskom *Narodnom strankom*, upravo u Bosni trebao započeti oružani ustanak, koji bi završio oslobođenjem i sjedinjenjem južnoslavenskih i balkanskih naroda. U tom smislu, u Bosni se uspostavljaju tajne i javne veze i suradnja s najistaknutijim ličnostima, političarima i državnicima iz Hrvatske i Srbije. U isto vrijeme su hrvatske i srpske novine, baveći se Bosnom i Hercegovinom kao interesnim područjem, svaka strana sa svoga interesnog i različitoga gledišta, imele odlučnu ulogu u procesu međusobnog približavanja i suprotstavljanja triju etničkih zajednica: Hrvata, Srba i Muslimana.

U mnogim pojedinostima drugačije, u Slovenaca je, kao i za revolucije 1848./49. godine, od 1866. dalje nacionalni program *Zedinjene Slovenije* bio jednim dijelom povezan s južnoslavenskom idejom: pretpostavljajući federativno udruženje ujedinjenje Slovenije s Hrvatskom i preko nje sa srpskom Vojvodinom. Pri tom su Slovenci i Hrvati uspostavljali mnogobrojne međusobne komunikacije, tj. mnogostruku suradnju koja je ta dva naroda sve više zbližavala. Polazeći od tog nastojanja, a nasuprot historijskom pravu i na njemu osnovanom politički tzv. Mariborskom programu iz 1865. godine, pojedini su slovenski narodnjaci 1866. zagovarali ujedinjenje segmenata slovenskog naroda (u jedan politički narod) na temelju prirodnog i narodnog prava i etničkog načela u ujedinjenu Sloveniju, koja, kao posebna politička zajednica, treba da se sjedini s Hrvatskom, i preko nje s Vojvodinom, u "južnoslavensku skupinu" unutar Monarhije. A zatim je taj program južnoslavenske politike, kao i ideju o solidarnosti južnoslavenskih naroda, F. Levstik izložio 1868. kao program novoga lista (*Slavenski Jug*) koji ipak nije pokrenut.

Posebno su Slovenci svoj odnos prema toj južnoslavenskoj politici izrazili krajem 1870. godine, formulirajući s Hrvatima zajednički program za državnopravno sjedinjenje Slovenije s Hrvatskom. Prema dogovoru hrvatskih i slovenskih političara u Sisku (od 7. do 8. studenog 1870.) ujedinjena Slovenija i ujedinjena Hrvatska ugovorile bi međusobno ravnopravni državni savez. A zatim bi federacija Slovenije i Hrvatske ugovorile, kao posebno političko tijelo, s Ugarskom realnu uniju, u okviru šire podunavske konfederacije. Prilikom pak spomenutog kongresa južnoslavenskih političara (hrvatskih i slovenskih i jednog predstavnika Srba iz Ugarske) u Ljubljani od 1. do 3. prosinca 1870. godine[40] slovenski su se političari ("mladoslovenci" i "staroslovenci") kao i njihova glasila i neke političke institucije, jasno opredijelili za južnoslavensku zajednicu, pobliže neodređenog političkog sadržaja. Prema spomenutoj "Izjavi" o "jedinstvu južnih Slavena", Slovenci su, zajedno s Hrvatima i Srbima u Monarhiji, morali nacionalnu politiku uskladiti sa zajedničkim južnoslavenskim programom ("za občuvanje skupne koristi, svi će južni Slaveni monarhije habsburške raditi sporazumno u svakom pitanju, koje se tiču ma i posebnih njihovih posalah"). Drugi korak trebalo je da bude sjedinjenje Slovenije s Hrvatskom i Vojvodinom u južnoslavensku državnu zajednicu. Ali ta "Izjava" ne govori u kakvo bi uređenje stupio taj južnoslavenski državni savez: da li bi pristupio Cislajtaniji, Translajtaniji ili federativno uređenoj Monarhiji. Ne opredjeljujući se ni za jednu, u obzir su uzeli sve mogućnosti. A istovremeno su naglasili pobliže neodređeno "jedinstvo" svih južnih Slavena. Kao i ranije, i tom je prilikom posebno izražena slovensko-hrvatska suradnja. Osim na javnim manifestacijama, učinjeno je to 1871. godine i preko zajedničkog hrvatsko-slovenskog lista (*Südslawische Zeitung*). A zatim su tu južnoslavensku ideju, izraženu konkretno u južnoslavenskom/austrijskom političkom programu koji je zagovarao uže političko ujedinjenje Slovenije s Hrvatskom i Vojvodinom, unutar austrijske federacije, širila slovenska politička društva u pojedinim slovenskim pokrajinama. Slovenci su tada, njihova malobrojna politička elita, posve jasno formulirali tzv. južnoslavenski/austrijski program, program o sjedinjenju južnoslavenskih naroda u novu južnoslavensku/austrijsku političku i državnopravnu zajednicu, i to na temelju međunarodnog ugovora i načela ravnopravnosti naroda. Prema tome, takav bi južnoslavenski/austrijski savez (dvaju ili više južnoslavenskih naroda unutar nove austrijske konfederacije, isključio hegemoniju jednog

[40] O tome postoji opsežna građa i literatura; usp. o tome literaturu na kraju ove rasprave.

naroda nad drugim. O tome govori izjava hrvatskih političara iz kraja 1870. godine: "Mi sa Slovenijom hoćemo da stupimo u južnoslavenski savez. Bez Slovenije svi bi naši južnoslavenski programi bili bez značaja". Na tim temeljima i vrijednostima (nacionalnom programu, načelu o ravnopravnosti naroda, južnoslavenskom federalizmu, uz program o austrijskoj konfederaciji), koje su zagovarali i hrvatski političari, Slovenci su, uz razvijanje mnogostruke slovensko-hrvatske suradnje, i dalje zagovarali južnoslavensku ideju.

Kako iz dosadašnje rasprave slijedi, bila su to dva različita južnoslavenska politička programa: prvi, južnoslavenski/austrijski, koji je zagovarao političko i državno udruženje južnih Slavena (Hrvata, Slovenaca i Srba) u Habsburškoj monarhiji unutar nove austrijske konfederacije i, drugi, južnoslavenski/balkanski, koji je zagovarao političko ujedinjenje južnoslavenskih i balkanskih naroda u "državni savez". To su dva različita programa: prvi je pretpostavljao opstanak Monarhije kao srednjoeuropske države, i njezino preuređenje u demokratsku konfederaciju, a drugi se zalagao za ujedinjenje balkanskih naroda i zemalja, ali je prije svega vodio računa o teritorijalnom proširenju Srbije.

Međutim, polazeći od gledišta da predstoji skori raspad Habsburške monarhije, S. Miletić i M. Polit-Desančić su 1870./71. godine u *Zastavi*, glasilu srpske liberalne stranke u južnoj Ugarskoj i istočnoj Slavoniji, odbacili južnoslavenski/austrijski politički program koji su zagovarali Hrvati i Slovenci krajem 1870. godine. Ipak je napredni list *Pančevac*, u kojem je surađivao S. Marković, podržao ljubljanski program iz 1870. godine, ali samo kao "građu za budućnost". Prema tome, vjerujući u raspad Habsburške monarhije i stvaranje velike Njemačke, i zagovarajući okupljanje Srba i Hrvata (iz Monarhije) oko Srbije, S. Miletić je odbacio federativno uređenje Austro-Ugarske i okupljanje južnih Slavena u toj državi u jednu jedinicu austrijske konfederacije, smatrajući da Slovence, kao i Čehe, treba prepustiti njihovoj sudbini do konačnog njemačko-slavenskog sukoba.

Zagovarajući, naprotiv, realnu južnoslavensku politiku, tj. južnoslavenski/austrijski politički program, hrvatski i slovenski su političari zahtijevali političko/državno okupljanje južnoslavenskih naroda u Austro-Ugarskoj. Pri tom su bili uvjereni da će u budućnosti doći i do suradnje (kulturne, privredne, političke) s južnim Slavenima izvan Monarhije.

Međutim, nakon učvršćenja i stabilizacije državnog dualizma 1872./73. godine, s prevagom njemačke i mađarske hegemonije u Monarhiji, dolazi do razdoblja suradnje i savezništva između Austro-Ugarske i Njemačke. A istovremeno centri južnoslavenstva, u

Monarhiji i izvan nje, ne pokazuju znakove prijašnje inicijative. Pa ipak, i u tom razdoblju nalazimo nastojanja za međusobnu suradnju južnoslavenskih naroda, a najvažnije je pratiti, napose na njihovim rubnim/graničnim područjima, stalni pomak ljudi, roba i kultura. Bilo je to važno razdoblje učvršćivanja i izgradnje južnoslavenskih nacija, koje nastavljaju put, izražen preko uspona i stagnacije, međusobne suradnje i približavanja. Tek izbijanjem ustanka u Bosni i Hercegovini 1875.–1878. godine pojavljuju se izgledi za ponovo oživljavanje južnoslavenske politike i rješenje južnoslavenskog/balkanskog pitanja.

Hrvatska *Narodna stranka* je u prvim godinama tog ustanka, prema spomenutom programu iz 1867. godine koji je ugovorila sa srpskom vladom, javno i tajno podupirala Srbiju i Crnu Goru da oslobode Bosnu i Hercegovinu i pridruže ih Srbiji. A slično gledište zastupali su i slovenski listovi. Ali kada je postalo jasno da Srbija, zajedno s Crnom Gorom, nema dovoljno snage da odigra očekivanu ulogu balkanskog Piemonta u stvaranju jedne snažne južnoslavenske/balkanske države na Balkanu, u hrvatskoj i slovenskoj politici dolazi do prihvaćanja drugog mogućeg rješenja: programa o okupljanju južnoslavenskih naroda i zemalja u Monarhiji, naročito nakon okupacije Bosne i Hercegovine: zagovaraju dakle i dalje južnoslavenski/austrijski konfederalni politički program.

A budući da poslije Berlinskog kongresa (nakon 1878. godine) Srbija prestaje biti aktivni činilac u južnoslavenskoj/balkanskoj politici, Slovenci i Hrvati nakon toga, ipak sporadično, Crnoj Gori pridaju značenje južnoslavenskog Piemonta. Pri tom je krajem 19. i početkom 20. stoljeća razvoj društvenih struktura (na području kulture, privrede, politike itd.) u južnoslavenskih nacija dobivao neka obilježja koja su mogla pokrenuti intenzivniju međusobnu suradnju i potaći mnogostruke međusobne komunikacije, što je moglo utjecati i na njihovo međusobno približavanje. Ali se u praktičnom životu to nije osobito ostvarilo.

Južnoslavenska ideja početkom 20. stoljeća i nastanak Jugoslavije. Južnoslavenska ideja o jezičnoj i etničkoj srodnosti južnih Slavena – koja, s gledišta politike, sadrži dva različita politička programa: južnoslavensko-austrijski i južnoslavensko-balkanski, prema kojoj južnoslavenske nacije svoju slobodu i daljnji razvoj mogu postići, ukoliko dođe do raspada Habsburške monarhije, u federalnoj južnoslavenskoj državnoj zajednici – formirala se u 19. stoljeću. Iako se sadržaj južnoslavenske koncepcije, od generacije do generacije, stalno mijenja, ipak program federalizma, koji su zagovarali hrvatski i slovenski političari, pokazuje da južnoslavenska ideologija nije sadržavala "nacionalnu" i unitarnu koncepciju.

Zato genezu tog programa, posve različitih projekata i sadržaja, kako kulturnog tako i političkog, valja promatrati preko uspona/stagnacije, na što utječu više vanjski činitelji, a manje izražena i postignuta zajednička volja i akcija južnoslavenskih naroda.

U prilikama koje nastaju krajem 19. i početkom 20. stoljeća, jugoslavenska ideja je dobila novi polet te novo društveno i političko značenje, a naročito tijekom Prvog svjetskog rata. Na to je utjecao daljnji proces društvenih i ekonomskih struktura u južnoslavenskih nacija, s posve različitim ritmovima i dosezima razvoja, koje su se sada ipak brže razvijale u smjerovima modernizacije, ali svakako i međunarodni odnosi. Južnoslavenske zemlje i južnoslavenski narodi u Austo-Ugarskoj bili su na daleko većem stupnju razvoja i primjene modernizacije, napose na području privrede, komunikacija, obrazovanja i kulture.

U tom se razdoblju, početkom 20. stoljeća, na južnoslavenskom prostoru formirao politički i društveni kompleks: još više su se formirale pojedine južnoslavenske nacije i nacionalne države, te odlučnije postavili zahtjevi za konačno rješenje nacionalnog pitanja, napose Makedonije, Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine. Još prije su Kraljevina Srbija i Bugarska priznate kao suverene države, a isto tako i Crna Gora, koja 1910. godine postaje također kraljevina. Bili su to značajni činioci u daljnjem razvoju južnoslavenske politike. Ali su unutrašnji sukobi u Srbiji i apsolutizam Obrenovića, kao i srpsko-bugarski rat 1885. godine, negativno utjecali na razvoj međusobne suradnje južnih Slavena uopće.

Nasuprot pak velikosrpskim te velikobugarskim i velikogrčkim pretenzijama na račun Makedonije, makedonski nacionalni pokret je, izražen preko nacionalno-revolucionarne organizacije i nacionalnog programa, stvorio temelje budućem razvoju makedonske nacije i individualnosti Makedonije kao posebne političke zajednice. Ali u tom pokretu ne nalazimo jasno izraženu južnoslavensku politiku. Naprotiv, u Bosni i Hercegovini, nakon njezine okupacije 1878. godine, ideja da se stvori tzv. "bosanska nacija" – tj. da se svi stanovnici, bez obzira na svoju etničku i kulturnu različitost, identifikaciju s Bosnom kao političkom zajednicom – propada, a tri se etničke zajednice (Hrvati, Srbi i Muslimani) dalje razvijaju, svaka zasebno i svi zajedno unutar posebnih okolnosti. Tu se, u njihovim sredinama, početkom 20. stoljeća javila ideja o južnoslavenskoj zajednici. No, veliki utjecaji dolaze iz Srbije, na jednoj strani kod bosanskih Srba, a na drugoj iz Hrvatske, kod bosanskih Hrvata. Bili su to više propagandni i ideološki utjecaji, a manje kulturni i ekonomski.

Istodobno *Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije* – a slično gledište iznose i druge socijaldemokratske stranke u toj široj regiji (u BiH, Sloveniji i Dalmaciji, u Srbiji i Bugarskoj) – zagovara "bratstvo južnoslavenskih naroda". U isto vrijeme mlada generacija intelektualaca "naprednjaka", pod utjecajem čeških naprednjaka i Masaryka napose, u Hrvatskoj znatno utječe na razvoj "jugoslavenske ideje". Nasuprot stalnoj vanjskoj opasnosti, prije svega od mađarizacije i njemačkog "prodora prema Istoku", napredna je omladina polazila od prirodnog i narodnog prava, od prava svakog naroda na njegovo samoopredjeljenje, i isticala hrvatsko-srpsku suradnju, prije svega na području hrvatskih zemalja, te zagovarala tješnje povezivanje Hrvata, Slovenaca i Srba u Monarhiji. Priklonili su se i mišljenju o tome koje su zastupale i socijaldemokratske stranke. Hrvatsko-srpska koalicija je tada, u svom programu, svakako zagovarala šire "južnoslavensko zajedništvo", dosta općenito, ali u praktičnom političkom programu, u realnoj politici, zalagala se za političko i državno okupljanje južnih Slavena u Monarhiji: Hrvatske, Slovenije i srpske Vojvodine. Štoviše, aneksijom Bosne i Hercegovine, taj je zahtjev postao aktualniji. Pa se već 1912. godine, u dogovoru Hrvata i Slovenaca, zalažu za trijalističku koncepciju, prema kojoj bi se u jednoj političkoj jedinici okupile Hrvatska, Slovenija i Bosna i Hercegovina. Taj se politički program trijalizma, koji je negirao austro-ugarski dualizam, pojavio u Hrvatskoj kao otpor mađarskoj hegemoniji. A riječ je o sjedinjenju južnoslavenskih naroda u Habsburškoj monarhiji u jednu političku i državnu jedinicu. Tu trijalističu koncepciju odlučno su zastupale građanske političke stranke u Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni i Hercegovini. Bio je to, kako vidimo, južnoslavenski/austrijski politički program, koji bi politički ujedinio južnoslavenske narode u Habsburškoj monarhiji.

U Slovenaca je već krajem 19. stoljeća obnovljen nacionalni program *Zedinjene Slovenije*. A sve slovenske političke stranke u tom programu Sloveniju povezuju s Hrvatskom. Tako i slovenski liberali polaze od tradicije hrvatsko-slovenskih odnosa. Dok socijalisti zamišljaju da stvore "jedinstvenu" južnoslavensku socijaldemokratsku stranku, slovenski klerikalci se oslanjaju na hrvatski državno-pravni program (na hrvatsko državno pravo) ukoliko im može pomoći da postignu ujedinjenu Sloveniju i zagovaraju njezino političko sjedinjenje s Hrvatskom. Uz to, hrvatski i slovenski političari uspostavljaju mnogobrojnu suradnju i zajednički traže rješenje tzv. južnoslavenskog pitanja. Jasno je da je to bio spomenuti južnoslavenski/austrijski politički program, kao jedino realni.

Nakon pak "majskog prevrata" 1903. i prestanka utjecaja Austro-Ugarske, u Srbiji se obnavlja ustavni i demokratski život, te se počinje ponovo širiti "jugoslavenska ideja", ipak pretežno južnoslavenske/balkanske orijentacije. Tu ideju o ujedinjenju zemalja južnih Slavena, prije svega na Balkanu, zagovara malobrojna omladina i pojedini intelektualci okupljeni oko lista *Slavenski Jug*. Od građanskih političkih stranaka, samo su "samostalni" radikali u svoj program unijeli južnoslavensku orijentaciju. Tek prvi balkanski rat donosi u Srbiji preokret u razvoju južnoslavenske orijentacije. Nakon što je Srbija, zajedno s drugim balkanskim državama 1912. godine zaratila protiv Turske, južni Slaveni u Monarhiji izražavaju solidarnost prema Srbiji i Crnoj Gori, ali i drugim državama na Balkanu. Tek zatim se srpski državnici okreću od uskog srpskog nacionalnog programa prema širem južnoslavenskom, kojim su obuhvatili sve južne Slavene, iako neodređeno. Ipak je sigurno da su srpski političari i tada pretežno zagovarali južnoslavenski/balkanski program.

Iz toga vidimo da krajem 19. i početkom 20. stoljeća "jugoslavensku ideju", različitog sadržaja i opsega, zastupaju pojedinci, elite i neke političke stranke u južnih Slavena. No, ne nalazimo elemente i organizaciju južnoslavenskog pokreta, ali ni jedinstvenog mišljenja niti jedinstvenog političkog programa o tome. Štoviše, u njih je često izraženo odbijanje južnoslavenstva, napose kad je bilo neodređeno i nejasno. Jasnije su uvijek bili iskazani nacionalni programi, koji su težili samostalnosti pojedinih nacija. Suprotno "jugoslavenskoj ideologiji", koja nije bila ni u jednom primjeru jedinstvena, u političkom životu i dalje su se iskazivali dva odvojena južnoslavenska politička programa, koja su bila, kako smo pokazali i u 19. stoljeću, vezana uz nacionalne programe: prvi, južnoslavenski/austrijski (koji teži da okupi, u jednu federalnu jedinicu, južne Slavene u Habsburškoj monarhiji) i, drugi, južnoslavenski/balkanski, koji teži da okupi balkanske narode u savezu državu. To su bila dva različita politička programa, koja su se postupno ostvarivala, što se tiče južnih Slavena u Monarhiji, i prilikom raspada Austro-Ugarske 1918. godine.

Zbog toga, ali i iz nezadovoljstva i protesta nacionalnom politikom na tim prostorima, razvio se početkom 20. stoljeća revolucionarni omladinski pokret, koji prihvaća nacionalno unitarističko jugoslavenstvo, ipak različitog sadržaja. A cilj je toj omladini bio stvaranje "nezavisne Jugoslavije". Međusobno slične organizacije omladine, koja ipak ne zastupa neku jedinstvenu ideologiju, povezane su u Bosni i Hercegovini te u Hrvatskoj i Sloveniji. Pod utjecajem ruskih socijalista revolucionara, prihvatili su praksu individualnog terora.

Ipak tada posebno mjesto u širenju ideje o međusobnom približavanju južnih Slavena pripada socijalistima i socijaldemokratskim strankama (SDS). Iako su sve SDS u južnih Slavena pripadale istoj Internacionalni, i imale slične socioekonomske i sociokulturne programe, a time i nacionalne programe, ipak su među njima postojale razlike u teorijskom određenju *nacije* i njenog sociopolitičkog razvoja. Tako SDS Hrvatske i Slavonije, u svojoj internacionalnoj orijentaciji uopće i južnoslavenskoj napose, prihvaća misao o hrvatsko-srpskom "nacionalnom jedinstvu". Isto tako i SDS Bosne i Hercegovine prihvaća ideju o *jednom narodu* Srba te Hrvata i Slovenaca. Međutim, nasuprot tome, polazeći od programa o balkanskoj "demokratskoj federaciji", a to je južnoslavenski/balkanski politički program, koji ima dugu tradiciju u srpskoj politici, srpska SDS prihvaća misao o srpsko-hrvatskom "nacionalnom jedinstvu", koji dokazi iz Hrvatske, "više uzgredno" nego stvarno.

Međutim, socijaldemokratske stranke južnoslavenskih naroda u Austro-Ugarskoj, na zajedničkoj konferenciji u Ljubljani 1909. godine, raspravljajući o tzv. "jugoslavenskoj pitanju", iskazale su misao o "jedinstvenoj naciji" južnih Slavena uopće, i to s gledišta i kulturnog i političkog i državnopravnog. Cilj im je bio formirati "jugoslavensku naciju" kao kulturno autonomne jedinice u budućoj demokratskoj konfederaciji naroda.

Nema spora da su slične/različite teze o hrvatsko-srpskom i uopće južnoslavenskom "nacionalnom jedinstvu", koji se najčešće iskazivao preko jugoslavenskog nacionalnog unitarizma, otežavale jasnu spoznaju o izgradnji moderne nacije i, u vezi s tim, ometale jasno određenje individualnosti nacija u južnih Slavena i njihova odnosa prema budućoj zajedničkoj državi, koja je mogla biti samo državnopravna i federativna zajednica međusobno ravnopravnih naroda. A vidjeli smo da takvo određenje političkog programa o sjedinjenju južnoslavenskih naroda nastaje već za revolucije 1848./49. godine.

Prema tome, ideju o međusobnoj suradnji južnoslavenskih naroda prihvatili su i širili početkom 20. stoljeća pojedinci i elite i neke političke stranke kod tih naroda. Međutim, sve do Prvog svjetskog rata, kao ni prije, južnoslavenski politički pokret nije organiziran. Južnoslavenske nacije, nacije južnoslavenskih naroda, još uvijek nisu izrazile želju i volju, niti su to mogle, da prihvate jedinstveni južnoslavenski politički program, prema kojem bi razvile zajedničku akciju u cilju postizanja i organizacije zajedničke države: slobodne, višenacionalne, federativne i demokratske. I tek se za vrijeme Prvog svjetskog rata, koji je

prouzročio goleme tragedije i raspad Austro-Ugarske, pojavljuje zajednički jugoslavenski politički program i donekle mogućnost njegova ostvarenja.

Prvi svjetski rat je izbio 1914. godine, a povod njegovu početku bilo je, nedvojbeno, i južnoslavensko pitanje. Tijekom rata razvio se jugoslavenski pokret i pojavio jugoslavenski politički program, čiji su nosioci, u cilju rješenja južnoslavenskog pitanja u cijelosti, bili političari i neki državnici (malobrojna politička elita) naroda buduće Jugoslavije. No, put do stvaranja jedinstvenog jugoslavenskog političkog programa nije bio ni malo lak ni jednostavan. Trebalo je pomiriti dva politička programa o sjedinjenju južnih Slavena, dva programa koji su imali dugu tradiciju i svakako iskazivali posebne interese tih naroda: (1) južnoslavenski/austrijski i (2) južnoslavenski/balkanski. To nije bilo lako premostiti. Samo je tragedija Prvog svjetskog rata i raspad Monarhije otvarala takve mogućnosti. Srpska vlada je tijekom tog rata iskoristila svoje prednosti (političke, državne, organizacijske) te je južnim Slavenima nametnula svoj plan ujedinjenja. Pritom je uglavnom odbacila tradiciju političkih programa koji su dolazili iz Monarhije: načelo demokracije i federalizma.

Srbija se već početkom rata opredijelila za jugoslavenski politički program, ali je u njemu prije svega vidjela mogućnost ostvarenja nacionalnog programa: ujedinjenje svih segmenata srpskog naroda unutar jedne državne zajednice. Bio je to zapravo već poznati južnoslavensko-balkanski program. Pa ipak, dva su vanjska činitelja tada utjecala na srpsku vladu da javno iznese nešto širi jugoslavenski politički program, kojim je pokušala pomiriti dva spomenuta južnoslavenska politička programa: južnoslavensko-austrijski (federativni, višenacionalni, demokratski) i južnoslavensko-balkanski (zapravo srpski nacionalni). A to su međunarodni odnosi i pregovori s emigrantima iz Austro-Ugarske, uglednim Hrvatima, Slovencima i Srbima iz Monarhije. U tzv. "jugoslavenskom programu", koji je 7. prosinca 1914. iznijela u Narodnoj skupštini (tzv. *Niška deklaracija*) srpska vlada je borbu za obranu i oslobođenje Srbije najuže povezala s "borbom za oslobođenjem i ujedinjenjem sve naše neslobodne braće Srba, Hrvata i Slovenaca". Taj je politički program srpska vlada dostavila i savezničkim vladama. Nakon toga Srbija je postala jedan od glavnih političkih centara južnoslavenskog pokreta. Promatrajući međutim s gledišta ratnih ciljeva Srbije, *Niška deklaracija* pretpostavlja, prvo, ostvarenje tradicionalne politike srpske vlade, a to je pridruženje Srbiji Bosne i Hercegovine i ujedinjenje s Crnom Gorom i, drugo, nakon raspada Austro-Ugarske, sjedinjenje svih južnoslavenskih naroda u nezavisnu državu. Time

je južnoslavensko pitanje odmah dobilo međunarodno značenje, budući da se ono kosilo s planovima i ratnim ciljevima velikih sila. Jer u početku rata države Antante nisu težile da razbiju Habsburšku monarhiju, već su nastojali da preurede srednju i jugoistočnu Europu. Pobjedom pak centralnih sila (Njemačke i Austro-Ugarske) južnoslavensko pitanje bi ostalo neriješeno. Sve je dakle bilo neizvjesno, napose za male slavenske narode u Monarhiji.

Bez sumnje, u početku rata sile Antante nisu namjeravale da u cjelini prihvate "južnoslavenski program" kakav je ponudila srpska vlada u *Niškoj deklaraciji*. Naprotiv, pretpostavljala se samo mogućnost ujedinjenja Srbije i Crne Gore, te posebno raspravljalo o sudbini svih austrougarskih Slavena, predviđajući komadanje njihova teritorija. U svakom slučaju, sjedinjenje svih južnoslavenskih naroda u nezavisnu južnoslavensku državu, u početku rata, nisu u svojim planovima imale ni države Antante niti države centralnih sila.

Zbog nepovoljnih prilika koje su vladale u južnoslavenskim zemljama unutar Austro-Ugarske (vojni apsolutizam, politički teror, oportunizam političkih stranaka), drugi centar južnoslavenskog pokreta organizirala je politička emigracija izvan zemlje (u Italiji i Engleskoj) koja je predstavljala južne Slavene u Monarhiji. Bili su to poglavito hrvatski političari iz Dalmacije, koji su pred progonima emigrirali u Italiju, okupljeni oko F. Supila i A. Trumbića. U slučaju raspada Austro-Ugarske, oni su namjeravali pokrenuti akciju za okupljanje Hrvata te Slovenaca i Srba (iz Monarhije) u jednu južnoslavensku državnu zajednicu sa Srbijom i Crnom Gorom. Kako vidimo, pokušali su pomiriti spomenuta dva južnoslavenska politička programa. U tom pogledu oni se obraćaju srpskoj vladi i silama Antante. Pri tom su se sukobili s teritorijalnim pretenzijama Italije (na račun Dalmacije i Istre) te s politikom srpske vlade. Zbog toga je već na početku izbio sukob između srpske vlade i pojedinih članova *Jugoslavenskog odbora*, posebno s F. Supilom.

U početku rata pojavljuju se, kao i do tada, dvije koncepcije južnoslavenske politike. U prvom slučaju, zagovara se uglavnom integralna Jugoslavija, koja bi obuhvaćala i južne Slavene iz Monarhije. U drugom, nastavljajući na tradiciji južnoslavensko-austrijskog političkog programa, polazi se od zahtjeva za federativnim preuređenjem Austro-Ugarske i traži sjedinjenje južnih Slavena u Monarhiji, prije svega Hrvatske i Slovenije i BiH.

Međutim, u *Jugoslavenskom odboru* sa sjedištem u Londonu, u instituciji koja se proglasila predstavničkim tijelom južnoslavenskih naroda u Monarhiji, prevladava težnja za

cjelokupnim rješenjem južnoslavenskog pitanja. Pri tom je, poglavito kod F. Supila i A. Trumbića, prevladalo mišljenje da je, u odbrani od teritorijalnih pretenzija Italije, političko i državnopravno povezivanje Slovenije s Hrvatskom nužno: "sve slovenske i hrvatske zemlje moraju biti u jednoj državi, koja god bila". Zbog toga su Supilo i Trumbić tražili učešće Slovenaca u budućem sjedinjenju južnoslavenskih naroda. Jer, po njima, etničke granice Slovenije, prema Italiji i Austriji, treba da budu granice buduće Jugoslavije.

U svakom slučaju, na razvoj južnoslavenske politike, kako od strane Srbije tako i *Jugoslavenskog odbora*, te na razvoj tzv. jugoslavenske ideje (koju iznosi inteligencija, elite, razne interesne grupe i političke stranke u južnoslavenskih nacija) u razdoblju Prvog svjetskog rata utjecali su: 1) međunarodni i međudržavni odnosi snaga, napose velikih sila; 2) tradicija "jugoslavenske ideje", posebno tradicija južnoslavenskih političkih programa, a to je, kako smo upoznali, južnoslavenski/austrijski i južnoslavenski/balkanski politički program; 3) razina uspostavljenih komunikacija između pojedinih južnoslavenskih nacija; 4) različite interesne grupe i različiti interesi, prije svega gospodarski interesi.

Tako se, na primjer, talijanska vlada nakon sklapanja ugovora Antante s Italijom (Londonski ugovor) suprotstavila da se Hrvatska i Slovenija, ali i Bosna i Hercegovina, pridruže Srbiji i Crnoj Gori. Jer je taj sporazum omogućavao Italiji teritorijalno proširenje na račun Hrvatske i Slovenije. Polazeći od tih teritorijalnih pretenzija, Italija je još 1918. godine, na konferenciji saveznika u Versaju, odricala Hrvatima i Slovencima te Česima i Slovacima pravo na političku i državnu nezavisnost. Ali kada je sudbina Monarhije bila odlučena, Italija je osigurala pravo da okupira dijelove Hrvatske i Slovenije.

Nakon okupacije Srbije, srpska vlada je polazila od gledišta da je srpska država glavni i jedini oslobodilac i stvaralac buduće jugoslavenske državne zajednice. Protivno tome, *Jugoslavenski odbor* iskazivao je stav da jugoslavenska država treba da nastane na načelu samoopredjeljenja i ravnopravnosti narodâ, uz priznavanje federativnog uređenja države. Zbog toga je između srpske vlade i *Jugoslavenskog odbora* i dalje dolazilo do sukoba. To su bila dva spomenuta južnoslavenska politička programa koje je bilo teško pomiriti. U tome je srpska vlada pobijedila: ona je nametnula svoj politički program. U Sloveniji i u Hrvatskoj je u zadnjih godina rata oživjela djelatnost južnoslavenski orijentiranih političkih stranaka. Njihov je *Jugoslavenski klub* 1917. godine u bečkom parlamentu iznio svoju tzv. *Majsku deklaraciju* u kojoj traži sjedinjenje svih zemalja u Monarhiji u kojima žive Hrvati

te Slovenci i Srbi u posebnu političku/državnu zajednicu, koja bi bila "slobodna svake nacionalne dominacije tuđina i sagrađeno na demokratskom temelju". Kako vidimo, bio je to južnoslavenski/austrijski politički program, koji i dalje ima brojne pristaše. Krajem rata ta će dva politička programa pokušati pomiriti: srpska vlada i *Jugoslavenski odbor*.

Na poziv srpske vlade, koja u tome iskazuje sve veću aktivnost, *Jugoslavenski odbor* je prihvatio poziv za pregovore na Krfu, čiji je rezultat bio prihvaćanje zajedničke *Krfske deklaracije*, 20. srpnja 1917. godine. U njoj su srpska vlada i *Jugoslavenski odbor* prihvatili zajednički jugoslavenski politički program, prema kojem će buduća jugoslavenska država nastati na temelju samoopredjeljenja svih slobodnih i ravnopravnih jugoslavenskih nacija. Nakon toga, u slovenskim i hrvatskim zemljama se 1917. razvio masovni jugoslavenski ("deklaracijski") pokret, s težnjom za samoopredjeljenjem naroda, stvarajući nova narodna vijeća. U isto vrijeme srpska vlada je, razvijajući "jugoslavensku politiku", unutar zemlje i na međunarodnom planu, prije i nakon proboja solunskog fronta, imala teškoće oko rješenja makedonskog i crnogorskog pitanja. Uz to, na daljnji razvoj tog jugoslavenskog pokreta svakako utječe februarska i oktobarska revolucija u Rusiji, a zatim ulazak SAD u rat na strani saveznika, ali i aktivnost i pomoć iseljenika iz južnoslavenskih zemalja.

U posljednjoj godini rata u južnoslavenskim zemljama u Monarhiji sve više jača "jugoslavenski pokret", koji pokreću i podupiru različite interesne društvene grupe, stvarajući posebna narodna vijeća, koja se 6. listopada 1918. godine udružuju u *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba* u Zagrebu, kojemu se pridružuje Hrvatsko-srpska koalicija te hrvatski i slovenski socijalisti. A zatim su 29. listopada iste godine izvršili odcjepljenje od Austro-Ugarske, te proglasili *Državu Slovenaca, Hrvata i Srba*, koja je, prema zajedničkoj izjavi, "spremna stupiti u zajedničku državu sa Srbijom i Crnom gorom", i to na federativnom načelu. Srpska vlada je, u načelu i prema vani, prihvatila postojanje tog centra koji su organizirali južnoslavenski narodi iz Austro-Ugarske, i koji se zalaže za ujedinjenja svih jugoslavenskih naroda, priznajući time, bar formalno, postojanje dvaju suvereniteta. Potom su uslijedili pregovori između srpske vlade te *Jugoslavenskog odbora* i *Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba* u Ženevi od 6. do 9. studenog 1918. godine. Ali je ipak neposredni sporazum o sjedinjenju južnoslavenskih nacija postignut u pregovorima između Beograda i Zagreba. Pa je 1. prosinca 1918. godine regent Aleksandar, nakon što je saslušao delegacije Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba, a u ime kralja Petra I.

Karađorđevića, proglasio "ujedinjenje Srbije sa zemljama nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstveno kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca".

Bio je to poraz južnoslavensko-austrijskog političkog programa, koji je u hrvatskoj i slovenskoj politici imao dugu tradiciju, od 1848. sve do 1918. godine. Ključne osnovice tog programa bile su: nacionalna individualnost i posebnost svake nacije, federalizam, sloboda, napose građanske slobode, građansko društvo, liberalna demokracija, solidarnost naroda i kultura i nacija te opstanak i daljnji njihov razvoj na prostoru srednje Europe itd.

Nasuprot tome, ujedinjenje južnih Slavena u jedinstvenu Jugoslaviju provedeno je prema tradiciji južnoslavenskog/balkanskog političkog programa koji je njegovala srpska vlada. To je ujedinjenje proglašeno prema ideji jugoslavenskog nacionalnog jedinstva, koje tvore tri "plemena" jednog naroda: Srba, Hrvata i Slovenaca. Bilo je to od samog početka u suprotnosti s postojećim stanjem: na tom su se prostoru ujedinile posebne i posve izgrađene nacije, svaka s različitim tradicijama i različitim razinama primjene modernizacije, različitim stupnjem privrednog i ekonomskog razvoja. Teško je bilo sve to pomiriti. To se moglo samo nametanjem diktature i hegemonije, koje su uskoro uslijedile.

Literatura:[41]

Artuković M., *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884-1902)*, Zagreb 1991.

Artuković M., *Srbi u Hrvatskoj: Khuenovo doba*, Slavonski Brod 2001.

Bakić I., *Jugoslovenstvo od ideje do ostvarenja*, Beograd 1985.

Banac I., *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1988.

Barac A., *Književnost ilirizma*, Zagreb 1954.

Bartulica M., "Jugoslavenski revolucionarni omladinski pokret u austro-ugarskoj monarhiji 1908-1918.", *Zadarska revija* XIV, Zadar 1965.

Bićanić R., *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja i drugi radovi*, Zagreb 1995.

Bogdanov V., *Historijska uloga društvenih klasa u rješavanju južnoslavenskog nacionalnog pitanja*, Sarajevo 1956.

Borko B., "Slovenci i jugoslavenstvo", *Nova Evropa*, knj. 25, Zagreb 1932.

Bratulić V., "Hrvatski zastupnici u Istarskom saboru i Carevinskom vijeću 90-tih godina XIX. stoljeća i suradnja južnoslavenskih naroda", *Jadranski zbornik* III, 1968.

Bubanović F., "Današnji Hrvati i jugoslavenstvo", *Jugoslav. Njiva*, knj. 2, Zagreb 1924.

[41] Knjige i studije o jugoslavenskoj ideji, ili vezano uz taj problem, koje su izišle do 1988. godine bile su tada uvrštene u ovu literaturu. Ovom prilikom unesen je manji broj knjiga i studija koje su objavljene kasnije.

Budak N. (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb 1995.

Ciliga V., "Narodna stranka i južnoslavensko pitanje 1866-70.", *Historijski zbornik* XVII, Zagreb 1964.

Cvijić J., *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Beograd 1966.

Čingrija M., *Dubrovnik i hrvatsko pitanje*, Dubrovnik 1939.

Čizmić I., *Jugoslavenski iseljenički pokret u SAD i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb 1974.

Čubrilović V., *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd 1958.

Čurčin M., "Tri koncepcije jugoslavenstva", *Nova Evropa*, knj. 12, Zagreb 1925.

Desnica U., *Jugoslovenstvo kao narodnost*, Split 1934.

Deželić G., *Hrvatska narodnost ili duša hrvatskog naroda*, Zagreb 1879.

Dolenc I., "Razvoj jugoslovanske misli pri Kreku", *Čas* XX, Ljubljana 1925-26.

Dvorniković V., *Karakterologija Jugoslovena*, Beograd 1990.

Dugandžija N., *Jugoslavenstvo*, Beograd 1986.

Ekmečić M., "Sudbina jugoslovenske ideje do 1914. godine", *Politički život Jugoslavije 1914-1945.*, Beograd 1973.

Ekmečić M., *Ratni ciljevi Srbije 1914.*, Beograd 1973.

Ekmečić M., *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918.*, I-II, Beograd 1989.

Federalizam i nacionalno pitanje, Beograd 1971.

Gajević D., *Jugoslovenstvo između stvarnosti i iluzije*, Beograd 1985.

Gross M., "Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I svjetskog rata", *Historijski zbornik* XXI-XXII, Zagreb 1968-69.

Gross M., "Ideja jugopslovjenstva F. Račkoga u razdoblju njezine formulacije 1860-62. godine", *Historijski zbornik* XXIX-XXX, Zagreb 1976-77.

Gross M., "Zur Frage der jugoslawischen Ideologie bei den Kroaten", u: Wandruszka A., Plaschka R. G. i Drabek A. M, *Die Donaumonarchie und die südslawischen Frage von 1848 bis 1918*, Wien 1978.

Gross M., "O ideološkom sustavu F. Račkoga", *Zbornik JAZU* 9, Zagreb 1979.

Gross M., "O integraciji hrvatske nacije", u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*, ur. M. Gross, Zagreb 1981.

Gross M. i Szabo A., *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb 1992.

Hribar A., *Jugoslavenska politika i hrvatsko pitanje*, Beograd 1939.

Ivanov (Dežman M.), *Južnoslavensko pitanje*, Zagreb 1918.

Ilindenski zbornik 1903-1953, Skopje 1953.

Jakšić G. i Vučković V., *Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila. Prvi balkanski savez*, Beograd 1963.

Janković D., "Ideje unitarizma i federalizma pre stvaranja prve jugoslovenske države", *Federalizam i nacionalno pitanje*, Beograd 1971.

Janković D., "Jugoslovenstvo u Srbiji 1903-1912. godine", *Anali pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd 1969.

Janković D., "Koncepcija srpsko-hrvatskog unitarizma u Hrvatskoj i Srbiji 1903-1918.", *Zbornik radova pravnog fakulteta u Novom Sadu*, Novi Sad 1970.

Janković D., *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Beograd 1967.

Janković D., *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914-1915.*, Beograd 1973.

Jelavich Ch., *Južnoslavenski nacionalizmi*, Zagreb 1992.

Jugoslavenski odbor u Londonu, Zagreb 1966.

Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat, Beograd 1967.

Kapidžić H., *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 1969.

Kermavner D., "Hegemonistična prekonstrukcija jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870.", *Zgodovinski časopis* XVI, Ljubljana 1962.

Kermavner D., "Še nekaj gradiva o ljubljanskem kongresu leta 1870.", *Zgodovinski časopis* XVII, Ljubljana 1963.

Kermavner D., *I. Cankar in slovenska politika leta 1918.*, Ljubljana 1968.

Kesić S., *Odnosi između radničkih pokreta u jugoslovenskim zemljama do 1914. godine*, Beograd 1976.

Korunić P., "Jugoslavenska ideja u hrvatskoj i slovenskoj politici za revolucije 1848-49. godine", *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, vol. 14, Zagreb 1981.

Korunić P., "Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866-68. godine", *Zbornik JAZU*, vol. 11, Zagreb 1982.

Korunić P., "Jugoslavizam i sloboda u hrvatskom nacionalnom preporodu (ilirskom pokretu)", *Zgodovinski časopis* 4, Ljubljana 1987.

Korunić P., "Prilog poznavanju jugoslavenske ideje u hrvatskoj politici 1866-74.", *Časopis za suvremenu povijest* III, Zagreb 1980.

Korunić P., *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici: Hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848-1870. godine*, Zagreb 1986.

Korunić P., *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835-1875. godine: Studija o političkoj teoriji i ideologiji*, Zagreb 1989.

Korunić P., "Program konfederalizma u hrvatskoj političkoj i društvenoj misli u 19. stoljeću", *Povijesni prilozi* 11, Zagreb 1991.

Korunić P., "Hrvatski nacionalni i politički program 1848-49. godine", *Povijesni prilozi* 11, Zagreb 1992.

Korunić P., "O podrijetlu hrvatske nacije u hrvatskoj politici u 19. stoljeću", *Povijesni prilozi* 12, Zagreb 1993.

Korunić P., "Podrijetlo i integracija nacije kao znanstveni problem", *Migracijske teme* 3, Zagreb 1997.

Korunić P., "Hrvatski nacionalni program i društvene promjene za revolucije 1848-49. godine", *Radovi* 31, Zagreb 1998.

Korunić P., "Fenomen nacije: podrijetlo, integracija i razvoj", *Historijski zbornik* LIII, Zagreb 2000.

Korunić P., *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije: Nacija i nacionalni identitet*, Slavonski Brod 2006.

Krestić V., *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja 1860-1873.*, Beograd 1983.

Krizman B., *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb 1977.

Krizman B., *Hrvatska u prvom svjetskom ratu: Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb 1989.

Lovrenčić R., *Geneza politike novog kursa*, Zagreb 1972.

Luković P., *Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini i Bosni in do bosansko-hercegovskega vprašanja v letih 1875-78.*, Ljubljana 1977.

Malin F., *Jugoslavenstvo kroz istoriju*, Split 1925.

Mamuzić I., "Ilirizam i Srbi", *Rad* JAZU, knj. 147, Zagreb 1933.

Marković L., *Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje 1914-29. godine*, Zagreb 1935.

Matvejević P., *Jugoslavenstvo danas*, Zagreb 1982.

Melik V., "Slovenci i jugoslovensko pitanje u doba Ujedinjene omladine srpske", *Zbornik ujedinjene omladine srpske*, Novi Sad 1968.

Milosavljević O., *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i "drugima"*, Beograd 2002.

Milutinović K., "Problematika ljubljanskog jugoslovenskog programa 1870. kod Srba i Hrvata", *Zgodovinski časopis* X-XI, Ljubljana 1956-57.

Milutinović K., "Prvi ideolozi federalističke misli kod Južnih Slavena", *Rad JAZU* 330, Zagreb 1963.

Milutinović K., *Štrosmajer i jugoslovensko pitanje*, Novi Sad 1976.

Mužić I., *Hrvatska politika i jugoslavenska ideja*, Split 1969.

Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada austro-ugarske monarhije i stvaranja jugoslavenske države, Zagreb 1969.

Novak V., "Jedno sporno pitanje iz srpsko-hrvatskih odnosa 60-tih godina prošlog veka", *Istorijski časopis*, 1-2, Beograd 1949.

Novak V., *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva*, Beograd 1930.

Novak V., *J. J. Štrosmajer, apostol jugoslovenske misli*, Beograd 1941.

Paulova M., *Jugoslavenski odbor: Povijest jugoslavenske emigracije za svjetskog rata 1914-1918. godine,* Zagreb 1925.

Pavlinović M., "Razgovor o Slavenstvu, Jugoslavenstvu, Srbo-hrvatstvu, Srbstvu i Hrvatstvu", *Hrvatski razgovori*, Zadar 1877.

Perović B., *Jugoslovenstvo i nacional-feudalizam*, Beograd 1988.

Petre F., *Poizkus ilirizma pri Slovencih 1835-1849.*, Ljubljana 1939.

Petrinović I., *Ante Trumbić: Politička shvaćanja i djelovanje*, Zagreb 1986.

Petrinović I., *Politička misao Frana Supila*, Split 1988.

Pleterski J., "Politika novog kursa, jadranski kompromis i Slovenci", *Jugoslovenski istorijski časopis 3-4*, Beograd 1975.

Pleterski J., "Zveza Vseslovenske ljudske stranke in Hrvatskre stranke prava v letih 1911-13.", *Zgodovinski časopis* 34, Ljubljana 1980.

Pleterski J., *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, Beograd 1985.

Pleterski J., *Prvo opredeljenje Slovenaca za Jugoslaviju*, Beograd 1976.

Pleterski J., *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*, Maribor 1981.

Politički život Jugoslavije 1919-1945., Beograd 1973.

Prijatelj I., *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848-1895. godine*, knj. I-V, Ljubljana 1955.-1966.

Popović P., *Crna Gora u doba Petra I i Petra II*, Beograd 1951.

Radojčić N., "S. Miletić o jugoslovenskom jedinstvu 1870.", *Glasnik* I, Novi Sad 1928.

Rakovčević N., "Odnosi Crne Gore i Srbije u periodu 1912-14.", *Velike sile i Srbija pred prvi svetski rat*, Beograd 1976.

Redžić E., *Prilozi o nacionalnom pitanju*, Sarajevo 1963.

Redžić E., *Austromarksizam i jugoslovensko pitanje*, Beograd 1977.

Redžić E., *Jugoslavenska misao i socijalizam*, Sarajevo 1982.

Stančić N., *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji: M. Pavlinović i njegov krug do 1869.*, Zagreb 1980.

Stančić N., *Gajeva "Još Horvatska ni propala" iz 1832-1833: Ideologija Lj. Gaja u pripremnom razdoblju hrvatskog narodnog preporoda*, Zagreb 1989.

Stančić N., *Hrvatska nacija i nacionalizam*, Zagreb 2002.

Stanković Đ., *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Beograd 1984.

Stanković Đ., *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*, I-II, Beograd 1985.

Stanojević S., *Borba Srba za srpsko-hrvatsko ujedinjenje*, Beograd 1930.

Strugar V., *Jugoslovenske socijaldemokratske stranke 1914-18.*, Zagreb 1963.

Strugar V., *Socijaldemokratija o stvaranju Jugoslavije*, Beograd 1965.

Strugar V., *Socijalna demokracija o nacionalnom pitanju jugoslavenskih naroda*, Beograd 1956.

Stvaranje jugoslovenske države 1918., Zbornik radova, Beograd 1983.

Südland L. (I. Pilar), *Južnoslavensko pitanje*, Varaždin 1990.

Šepić D., *Supilo diplomat*, Zagreb 1961.

Šepić D., *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914-1918.*, Zagreb 1970.

Šidak J., *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreb 1973., poglavlja u knjizi: "Prilog razvoju jugoslavenske ideje do I svjetskog rata", "Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici do I svjetskog rata", "Hrvatski narodni preporod - ideje i problemi", "Jugoslavenska ideja u ilirskom pokretu".

Šidak J., *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-49.*, Zagreb 1979.

Šidak J. i drugi, *Hrvatski narodni preporod: ilirski pokret*, Zagreb 1988.

Šišić F., *Jugoslovenska misao: Istorija ideje jugoslovenskog narodnog ujedinjenja i oslobođenja,* Beograd 1937.

Škerovuć N., "Njegoš i jugoslavenstvo", *Nova Evropa*, knj. 11, Zagreb 1925.

Škiljan D., *Govor nacije: Jezik, nacija, Hrvati*, Zagreb 2002.

Trgovčević Lj., *Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države 1914-1920. godine*, Beograd 1986.

Ude L., "Slovenci in jugoslovanska ideja v letih 1903-1914.", *Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat*, Beograd 1967.

Ude L., *Slovenci in jugoslovanska skupnost*, Maribor 1972.

Velike sile i Srbija pred prvi svetski rat, Beograd 1976.

Vlajčić G., *Jugoslavenska revolucija i nacionalno pitanje 1919-1927*, Zagreb 1984.

Vučković V. J., "Nacionalno-revolucionarna akcija Srbije u Vojnoj granici", *Zbornik Matice srpske*, br. 9, Novi Sad 1954.

Vučković V. J., *Politička akcija Srbije u južnoslovenskim pokrajinama Habsburške monarhije 1859-74.*, Beograd 1965.

Vujović D., *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, Titograd 1962.

Zajc M., Gdje slovensko prestaje, a hrvatsko počinje. Slovensko-hrvatska granica u 19. i početkom 20. stoljeća, Zagreb 2008.

Zečević M., *Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje 1917-21.*, Beograd 1973.

Zwitter F., "Nekaj problemov okrog jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870.", *Zgodovinski časopis* XVI, Ljubljana 1962.

Zwitter F., "O razvoju trijalizma u okviru Habsburške monarhije", *Naučni skup u povodu 50-god. raspada austro-ugarske monarhije i stvaranja jugosl. države*, Zagreb 1969.

Zwitter F., *O slovenskem narodnem vprašanju*, Ljubljana 1990.